Ignasi Garcés

Revista d'Arqueologia de Ponent
nº10 2000

Les ceràmiques ibèriques pintades tardanes i romanes de tradició indígena a les valls del Segre i Cinca

En el presente trabajo se efectúa un estado de la cuestión sobre las poco conocidas cerámicas pintadas de baja época en el territorio ilergete y algunas zonas vecinas. El marco temporal seleccionado se inicia en el último tercio del siglo II a.C. y finaliza con las series romanas de tradición, ya bien entrado el siglo I d.C. Són analizadas las técnicas, las bases cronológicas y la clasificación formal y decorativa. En las conclusiones se propone un ensayo histórico del proceso de procucción y de distribución.

Palabras clave: romanización, ilergetes, cerámica ibérica, cerámica romana, tipología.

Dans le présent travail s'est effectué un état de la question en ce qui concerce les peu connues céramiques tardives peintes dans le territoire ilergète et zones proches. Le cadre temporel choisi tire son origine dans le de mier tiers du IIè siècle avant J.C. et achève avec les séreis romaines de tradition, dans les premier siècle après J.C. Les techniques se sont analysées ainsi que les bases chronoligiques et la classification formelle et décorative. Dans les conclusions on propose un essai historique du procès de production et de distribution.

Mots clé: romanisation, ilergètes, céramique ibérique, céramique romaine, typologie.

Des de la segona meitat del s. II aC al tercer quart del s. I dC les ceràmiques pintades constitueixen una remarcable documentació dels canvis en la cultura material a l'antic solar ilerget i zones limítrofes. El gran volum que aquestes suposen,[1] així com les variables tècniques, formals i estètiques que presenten, les converteixen en un testimoni susceptible de diverses lectures: un procés productiu, un element de comerç regional o l'expressió d'unes pautes culturals en contínua evolució, entre d'altres. L'estudi d'aquest gran arxiu es troba en un estadi inicial, condicionat per una primera definició dels acabats, tipologies, temàtiques i cronologies,[2] però el seu futur s'intueix prometedor.

1. Tenim notícia de més de dos mil vasos o fragments rellevants i el seu nombre augmenta amb les contínues intervencions arqueològiques (per a la ciutat de Lleida PAYÀ *et al.* 1996, 119-149). De forma directa o des de diverses publicacions hem pogut estudiar uns mil cinc-cents registres.

2. El present treball té un deute amb la Dra. Núria Rafel, de la UdL. Gràcies a la seva suggerència hem actualitzat totalment l'estat de la qüestió que efectuàrem amb motiu de la nostra tesi doctoral el 1990.

Les ceràmiques aquí reunides són la continuació d'una llarga tradició artesanal amb arrels en la cultura ilergeta plena. La incorporació al món romà, en comptes d'aturar un procés viu i canviant, comportà una dinàmica nova, una reorientació presidida pel manteniment dels trets definidors bàsics —formes, decoracions i funcions dels vasos—, als quals s'afegeix una gradual adopció de solucions, formals i temàtiques, de diversa procedència, i la inclusió d'acabats manllevats de ceràmiques engalbades locals. En aquest procés les noves condicions productives i de mercat devien ésser determinants. S'arriba així a autèntiques hibridacions, que ultrapassen el marc cronològic de la Baixa República i s'endinsen en l'Alt Imperi, època en què els ètnics preromans no conserven llur vigència. És, doncs, des d'una perspectiva cronològica que apliquem els termes *ibèric tardà* i *iberoromà* a les sèries del període republicà i augustal, i *romà de tradició indígena* a les seves continuadores naturals posteriors. Aquests conceptes s'entenen millor si distingim:

A) *Ceràmiques ibèriques tardanes (CIT),* amb les següents fases:

a) El primer estadi correspon a les *CIT Antigues*. Es continuen repertoris formals i decoratius d'arrel en els ss. IV-III aC, alhora que es desenvolupen vasos ibèrics introduïts a les acaballes del s. III aC, com el *kalathos* amb motius fitomorfs i, ocasionalment, zoomorfs. Aquest horitzó s'estén fins passat mitjan s. II aC, i es coneix d'una forma superficial, perquè coincideix amb la darrera etapa dels principals poblats ilergets enlairats, excepció feta, naturalment, dels desapareguts durant les accions bèl·liques. Es tracta d'una ceràmica genuïnament ibèrica en els seus plantejaments i força original en el seu conjunt.

b) Un estadi posterior, que podem designar com *CIT Recents*, el formen els vasos que deriven dels anteriors, però contenen solucions innovadores. Les més remarcables són la bicromia sobre un fons preparat amb un color clar —blanc o groc— i les figuracions antropomorfes. Corresponen a un moment de transformació del país i poden aparèixer en els nivells més tardans d'alguns poblats ibèrics que encara conserven activitat, o en els nous establiments no enlairats, entre ells als camps de sitges i, en particular, en els nivells més antics dels nuclis urbans en consolidació o refundació, com *Ilerda*, *Osca* o *Iesso*, entre d'altres. Són ceràmiques que conviuen —i competeixen— amb una intensa arribada de productes exògens de tota mena. La seva cronologia abasta el darrer terç del s. II i el primer quart del s. I aC.

B) *Ceràmiques iberoromanes (CIR)*. També s'aprecien dos estadis:

a) *CIR Plenes*. Caracteritzades per la síntesi de les innovacions locals i les influències de les ceràmiques romanes de taula,[3] emmarcades en un procés de producció a gran escala que és segurament l'aspecte més innovador, i que coneixem bé pel cas d'*Ilerda* durant el segon i tercer quarts del s. I aC.

b) *CIR Transicionals*. Les designem així perquè il·lustren el pont d'unió amb les sèries romanes pintades. Dintre d'una producció massiva es defineixen per la subordinació a altres vasos comuns mitjançant una important alteració en la tècnica d'acabat: la relegació de les bicromies sobre fons clar i l'emparentament amb les engalbes ataronjades i vermelloses fosques. Les innovacions són múltiples, però a les formes ja consolidades predomina una forta repetició formal i compositiva. En l'estat actual de coneixements té uns límits cronològics imprecisos: darrer quart del s. I aC i primer terç del s. I dC.

C) *Ceràmiques romanes pintades de tradició (CRPT)*. Darrera fase que, malgrat conservar la pintura tradicional, esdevé una fusió amb tècniques i formes manllevades de les ceràmiques romanes comunes. Mostra un acusat empobriment de les decoracions i una notable reducció de la mida dels vasos. Són ceràmiques exclusives de nivells romans urbans o d'assentaments rurals que no tenen res a veure amb els antics poblats ilergets. A grans trets es daten al segon i tercer quarts del s. I dC, però aquests extrems no es poden ancorar amb la documentació disponible. La carència d'altres elements ibèrics en aquesta època, per exemple d'una epigrafia, reforça l'aplicació del terme *ceràmica romana pintada de tradició indígena*, tal com s'ha fet en altres regions peninsulars per a la segona meitat del s. I dC (ABASCAL 1986, 22-33).

En aquest treballl abordarem l'estudi de les CIT Recents a les CRPT. Algunes publicacions recullen el terme ceràmiques tipus *Olriols* —del jaciment de Farrachuelo, al barranc d'Olriols, Sant Esteve de Llitera.[4] En origen designà les primeres ceràmiques ibèriques pintades policromes que es varen localitzar a la Llitera (MARCO, BALDELLOU 1976, 98-99). Excavacions posteriors han evidenciat notables similituds amb les nombroses troballes al nucli urbà de Lleida i, en menor proporció, a jaciments de les Garrigues, l'Urgell i la Segarra (fig. 1).[5] Per aquesta raó, la denominació *Olriols* l'hem fet extensiva a una àmplia zona, entesa com una tècnica, que consisteix en una bicromia sobre blanc o groc, a més a més de les policromies derivades d'aquesta, en un moment avançat del s. II i al llarg del I aC (GARCÉS 1999, IV, 557-566). D'altra banda, el concepte ceràmiques tipus *Raïmat* prové del nom d'un altre jaciment, un establiment rural romà del terme de Lleida proper a la via *Ilerda*-Osca, destruït el 1957, del qual només es recuperaren algunes ceràmiques dels ss. I-II dC, amb gran proporció de l'època de Claudi-Neró (PÉREZ *et al.* 1988). Equival a un estil peculiar en el panorama hispànic de les CRPT, centrat a Ilerda (fig. 2).

Història de les investigacions

Malgrat la gran atenció que despertà entre els investigadors la ceràmica ibèrica pintada, des de les primeres troballes a finals del s. XIX i principis del XX, és sorprenent el contrast entre l'interès suscitat pel problema dels orígens i el silenci respecte a la seva fi. Els treballs de P. Bosch i Gimpera (BOSCH GIMPERA 1915; 1932; 1958) esdevenen un paradigma: col·loquen els fonaments de la primera qüestió —i, àdhuc, del propi terme ibèric—, però també de l'oblit de la segona pregunta. En una època de condicionants ètnics, de forma implícita reconeixen que amb l'arribada de l'invasor romà es tancava un cicle, tot i les esporàdiques, però innegables, troballes que per aquells anys ja eren conegudes a Cartagena, Tarragona, Empúries i tants d'altres llocs. No va ésser fins a mitjan s. XX, i no pas de la mà dels prehistoriadors sinó dels arqueòlegs clàssics, que prengueren un inusitat relleu, quan A. García Bellido (GARCÍA BELLIDO 1934; 1952, 39-45) abordà la seva difusió extrapeninsular, una problemàtica que als anys següents esdevingué un ric filó de novetats. Des d'una perspectiva mancada de cronologies segures i amb uns plantejaments més propis de la història de l'art la cultura ibèrica, en el seu conjunt, era considerada una simple expressió provincial romana, tot i

3. Les influències de les ceràmiques importades, en particular de les vaixelles de luxe, esdevenen una constat de la cultura ibèrica al llarg de totes les seves fases. A la zona ilergeta i en aquest moment afecten les sèries pintades.

4. Per raons d'espai només indicarem el terme municipal al qual pertany un jaciment en la primera entrada al text.

5. Els mapes 1 i 2 indiquen un radi de dispersió general, basat en una recerca ocasional, per això renunciem a comentar les concentracions i els buits.

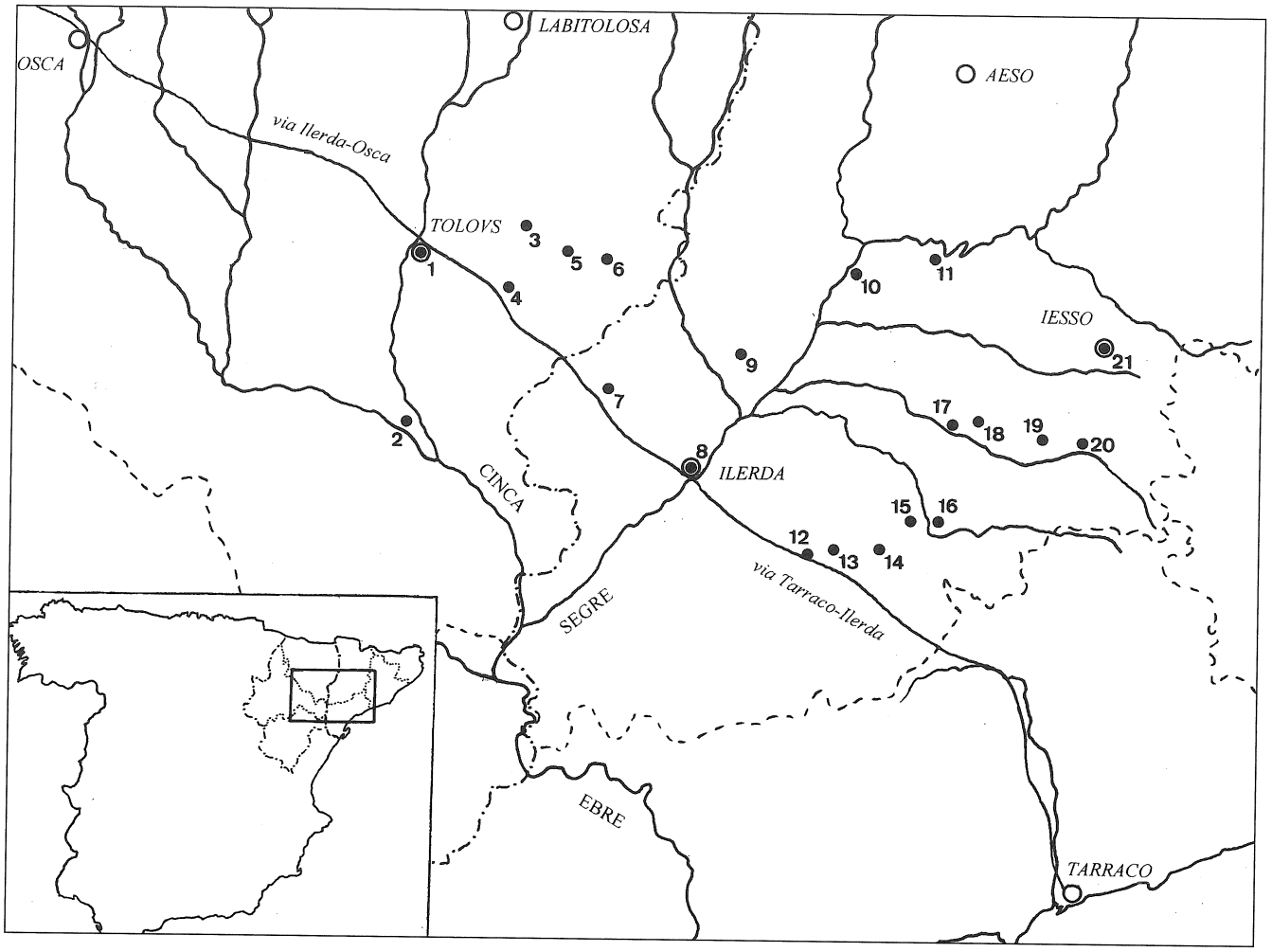

Fig. 1. Distribució dels jaciments amb ceràmica tipus Olriols: 1. La Alegría (Montsó); 2. El Castillo (Chalamera); 3. Olriols (Sant Esteve de Llitera); 4. La Vispesa (Tamarit de Llitera); 5. Sant Sebastià (Tamarit de Llitera); 6. Els Castellassos (Albelda); 7. Raïmat (Lleida); 8. *Ilerda* (Lleida); 9. Mor Mur (Balaguer); 10. Monteró (Camarasa); 11. Esplujals (Foradada); 12. Tossal de l'Àliga (Juneda); 13. La Fita (Juneda); 14. C/ Camí de Tàrrega (Arbeca); 15. La Pleta (Belianes), 16. La Fogonussa A (Sant Martí de Riucorb); 17. Aguilella (Barbens); 18. Els Missatges (Tàrrega); 19. Borniona (Tàrrega); 20. Cortals (Cervera); 21. *Iesso* (Guissona).

les veus contraries que aquesta postura suscitava. S'arribà així a la paradoxa de les primeres associacions estratigràfiques —i, durant molt de temps, úniques— de cert rigor, i les primeres indicacions classificatòries dels *kalathoi* només entre les perifèriques exportacions (LAMBOGLIA 1954, 108-109). No va ésser fins la dècada dels seixanta-setanta que no se situen, en les coordenades que avui considerem vàlides, tant la qüestió dels orígens de les ceràmiques pintades com, a l'altre extrem, del paper de les seves hereves durant la romanització. Les troballes estratigràfiques permetien, de forma gradual, fixar els grans grups: Llíria, Azaila, Elx-Arxena, i tants d'altres.

Aquest panorama traslladat a la zona ilergeta, una regió amb escassa activitat investigadora, comportà explicacions difusionistes: en tota època les novetats provenien de la costa tarragonina i es projectaven a *Iltirda*, per irradiar des d'aquí les comarques perifèriques i el cor de la vall de l'Ebre (PELLICER 1962, especialment 43-44 i figs.). S'haurà d'esperar alguns anys per recuperar l'èmfasi en la forta originalitat de la cultura ilergeta —ja indicada per Bosch i Gimpera—, i apuntar possibles contactes directes amb zones meridionals, poc abans o durant la conquesta romana, i dels quals se cercà un ressò, àdhuc, en les fonts literàries; unes influències que es reorientarien, amb posterioritat a la conquesta, vers la costa catalana (JUNYENT 1972, 131-132; 1973, 327-329). Aquesta línia interpretativa continua essent vàlida en els seus trets generals, bàsicament en la definició de la singularitat local, però les dades avui dia disponibles, necessiten una revisió que integri una major complexitat, i una nova relectura de la informació literària. El desinterès general per l'època entre els investigadors ha estat ben assenyalat (JUNYENT 1986, 261-263).

Tot i les excavacions de l'Institut d'Estudis Catalans al Tossal de les Tenalles (Sidamon), l'any 1915, el reconeixement de ceràmiques ibèriques posteriors a la conquesta romana no es produeix fins a la localització de les sitges del Bell Pla de Guissona, el 1933 (COLO-MINAS 1941, 35-38), quan s'aventuren datacions del s. II aC —segons veiem en la tècnica d'acabat dels cavallets en terra cuita de mitjan s. I aC—. Les indefinicions cronològiques portà els investigadors a mantenir-se dintre d'una irracional preromanitat. Així, a La Pedrera (Vallfogona de Balaguer), els estrats superiors (III-I) són considerats, en conjunt, del tipus "normal" del s. III aC (MALUQUER

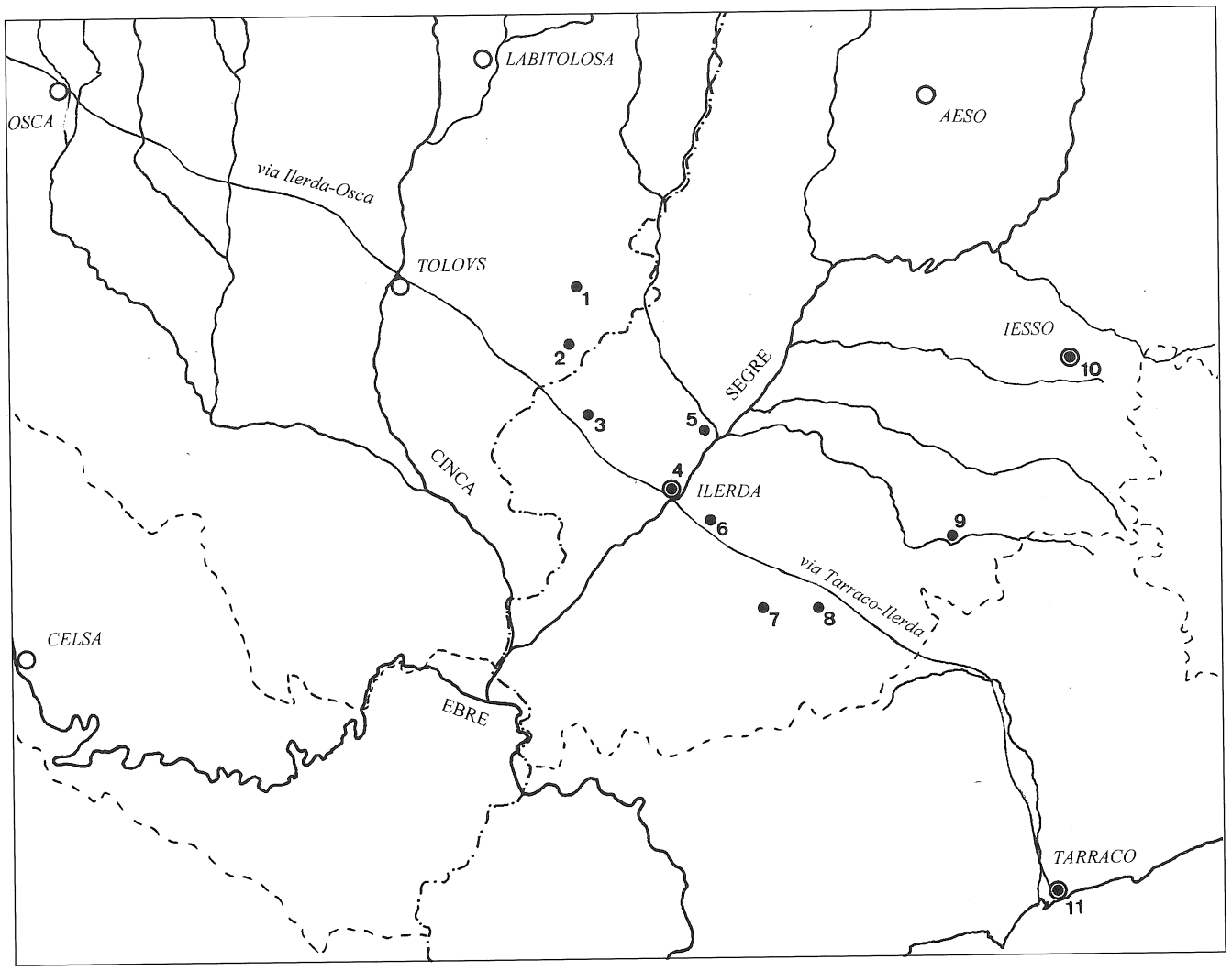

Fig. 2. Distribució dels jaciments amb ceràmica tipus Raïmat: 1. Els Castellassos (Albelda); 2. Tossal Gros (El Torricó); 3. Raïmat (Lleida); 4. *Ilerda* (Lleida); 5. Vil·la romana de Corbins (Corbins); 6. Fonteta de Grealó (Lleida); 7. Mas de Melons (Castelldans); 8. El Gatellar I (Borges Blanques); 9. La Fogonussa B (Sant Martí de Riucorb); 10. *Iesso* (Guissona); 11. *Tarraco* (Tarragona).

et al. 1960, 77), quan abasten un arc dels ss. IV al II aC. Més lamentable és el cas de treballs gens metòdics, com l'excavació de la cisterna d'El Pilaret de Santa Quitèria (Fraga), que no serviren ni per reconèixer una innegable fase tardana, a jutjar per la profusió i tipologia dels *kalathoi* reproduïts, i on la ceràmica pintada va éser l'únic material que cop-sà l'atenció dels excavadors, que omitiren els previsibles vasos de vernís negre, a més d'altres produccions (QUERRE *et al.* 1971, 167-177).

La identificació de les ceràmiques pintades tardanes només avançà amb l'estudi de materials recuperats en superfície; la carència d'estratigrafies estimulava les comparacions. Aquest és el cas, per citar només els conjunts més rellevants, de: El Castillo (Chalamera) (DOMÍNGUEZ 1975, 187-195), les breus anotacions a l'estudi del monument ibèric de La Vispesa (Tamarit de Llitera) (MARCO, BALDELLOU 1976, 94-101), La Fonteta de Grealó (Lleida) (JUNYENT, PÉ-REZ 1982, 77-79) —primer lloc on s'apuntà l'existència d'una ceràmica romana pintada local—, La Alegría (Montsó) (FLORÍA, SOLANS 1986, 4-14) o les sitges d'Els Cortals (Cervera) (LAFUENTE, LÓPEZ 1987, 22-25).

A la dècada dels vuitanta apareixen les primeres notícies, sempre breus, d'excavacions acurades: La Paeria, al subsòl de l'Ajuntament de Lleida (JUNYENT, PÉREZ 1983 25-32; GALLART *et al.* 1985, 25-38), Solar de la Diputació d'Osca (AGUILERA *et al.* 1987, 37-59) o La Vispesa (MAESTRO, DOMÍNGUEZ 1987, 135-167). Paral·lelament sorgeixen els primers estudis específics, com la memòria de llicenciatura del materials sense context d'Olriols (CALVO 1985).[6] S'entén així el buit absolut de les valls del Segre i Cinca en les principals obres de referència redactades en aquells anys (ABASCAL 1986, *passim*; BELTRÁN LLORIS 1990, 161-169).

L'any 1986 el doctor Arturo Pérez coordinà l'estudi dels materials romans de Raïmat, que inclogueren un notable conjunt de ceràmiques pintades (GARCÉS 1988, 15-46). Aviat s'evidencià que ens trobàvem davant d'unes produccions singulars, diferents de les ceràmiques procedents dels poblats ibèrics coneguts,

6. Agraïm a la Dra. M. J. Calvo les facilitats per accedir al seu treball, inèdit.

i que també ignoràvem els estadis fins arribar-hi. La recerca d'aquesta successió comportà l'estudi dels densos conjunts procedents d'excavacions urbanes que en aquell moment s'efectuaven a Lleida: la Paeria (1981-1986)[7] i Antic Portal de Magdalena (1984-1987),[8] en el marc més ampli de la nostra tesi doctoral.[9] Amb motiu d'aquest treball també revisarem diversos lots menors, sense context, guardats en col·leccions locals.[10] La difusió d'aquests resultats es veié condicionada pels mitjans emprats: íntegres en suport de microfitxa (GARCÉS 1992a, *passim*) o molt resumits dins d'un dossier, no sempre de fàcil accés (GARCÉS 1992b, 78-90). En anys posteriors hem aprofundit aspectes puntuals, com la coroplàstia associada a aquestes ceràmiques (GARCÉS 1993, 207-226), la iconografia dels dofins (GARCÉS 1995, 315-319) o la problemàtica de la bicromia tipus *Olriols* (GARCÉS 1999, IV, 557-566).

En els darrers temps el panorama s'ha enriquit amb diverses publicacions de nous conjunts. Uns sense estratigrafia: Plaça de Sant Joan (Lleida) (JUNYENT, PÉREZ 1995, 222-232), Molí d'Espígol (CURA, GARCÉS 1990, 299-304), Margalef II (Torregrossa) (FARRÉ, MIRÓ 1990, 119-128) i sitges de Missatges (Claravalls, Tàrrega) (GARCÉS, SAULA 1996, 37-52); altres, els menys nombrosos, amb context: el breu resum del Portal de Magdalena (LORIENTE, OLIVER 1992, 52, 55, 73), dos avenços a Osca: la intervenció a l'avinguda Martínez de Velasco (JUSTE 1993, 30-37) i al Solar del Círculo Católico (JUSTE 1994, 133-171), i unes poques ceràmiques ben datades tant a l'antiga *Labitolosa* per al s. I dC (MAGALLÓN, SÈLLIERS 1994, 89-132; 1997, 117-156) com a la lacetana *Iesso* per al trànsit dels ss. II-I aC (GUITART *et al.* 1998, 39-65).

Darrerament l'intens ritme d'excavacions d'urgència ha comportat la localització d'importants conjunts, en curs d'estudi, especialment a *Ilerda*. Els que hem pogut observar són el vessant sud-est del Turó de la Seu Vella, amb una seqüència que va de l'any 80 aC al canvi d'era[11] i el carrer Costa de Magdalena, amb estrats d'entre el 20-70 dC.[12] La primera intervenció confirma les impressions obtingudes a La Paeria; la segona permetrà, per primer cop, fixar estratigràficament les CRPT. Als inicis del tercer mil·lenni la cronologia i els repertoris formals i estilístics tot just estan desbrossats. A la carència de conjunts amb datació precisa publicats cal afegir la manca d'anàlisis fisicoquímiques que complementin les observacions visuals. Finalment, en aquest repàs de l'estat de la qüestió, esmentem la recuperació del conjunt del Passatge Cobos (Tarragona), un lot ceràmic procedent d'un abocador extramurs d'època alt-imperial que aporta llum a una possible comercialització del tipus ceràmic *Raïmat* fins a la capital provincial.[13]

Plantejament de l'anàlisi: tècniques i cronològiques

Les tècniques

Característiques generals de les produccions de finals del s. II aC al I dC són les pastes de tonalitat marró clar, de vegades groguenques o ataronjades, rarament vermelloses i en comptades ocasions reduïdes. Les argiles apareixen ben decantades i amb pocs desgreixants visibles a simple vista, llevat d'algunes minses partícules micàcies, elements que ja s'observaven a les seves antecesores. Les coccions presenten algunes diferències amb les sèries anteriors: abandó progressiu dels bescuits i, vers mitjan s. I aC, pèrdua parcial del predominant aspecte metàl·lic, alhora que es generalitzen línies de fractura més romes, similars a les ceràmiques comunes, tot i que rarament arriben a presentar un tacte farinós, resultat d'unes temperatures de cocció més baixes. El tornejat és cada cop més violent i menys dissimulat a la superfície interna, de manera que les CPRT assoliexen uns acabats francament imperfectes, amb presència de fang no eliminat, vacúols i abundoses empremtes dactil·lars, que evidencien una elaboració industrialitzada.

Les decoracions conserven pintures amb el característic color vermell vinós que proporciona l'òxid fèrric, però també s'aprecien diferències. Enfront de la variada gamma del període ilerget ple, que abasta del taronja pàl·lid al vermell purpurat intens o, àdhuc, al morat fosc, a mitjan s. I aC predominen els vermells vinosos, tot i que de vegades es mantenen els morats aplicats damunt d'una preparació blanquinosa, groga, rosada pàl·lida, salmó o vermella, de l'estil Olriols, que cobreix la part superior de la cara externa del vas. És possible obtenir-ne preparacions així amb fangs especialment decantats. Sabem que s'aplicava força diluïda, perquè de vegades regalimà per les superfícies. Els resultats són desiguals, alguns exemplars mostren certa solidesa, però en general són unes superfícies que es despinten amb facilitat, a causa de la poca adherència de la base. Aquesta tècnica apareix entre les CIPT

7. Agraïm als directors de les excavacions, doctors E. Junyent i A. Pérez Almoguera haver posat al nostre abast uns materials inèdits, cabdals per estructurar aquest treball.

8. Per raons d'espai d'ara endavant ens hi referirem com Portal de Magdalena. El nostre reconeixement a M. Julià, P. Lázaro, C. Lorencio, A. Loriente, A. Oliver, M. Plens i F. Puig, equip base dels treballs, que en el seu dia ens facilitaren l'accés a uns materials gairebé acabats de sortir de terra.

9. Dirigida pel doctor Emili Junyent i llegida a l'aleshores Estudi General de Lleida, el 14 de gener de 1991.

10. El nostre reconeixement a les persones que ens ajudaren en aquesta tasca: Vicenç Baldellou (Osca), Josep Benseny (Balaguer), Ramon Boleda (Verdú), Jaume Coberó (Torà), Almudena Domínguez (Osca), Joan Duch (Guimerà), Adolfo Floría (Montsó), Josep Gallart (Artesa de Lleida), Josep Giralt (Balaguer), Joan Ramon Gonzàlez (Lleida), Bartomeu Jové (Artesa de Segre), Joan B. Lòpez (Cervera), Lluís Marí (Barcelona), Juli Markalain (Lleida), Alexandre Mir (les Borges Blanques), Beatriu Miró (Lleida), Félix Montón (Fraga), Josefa Murillo (Osca), Josep M. Puche (Barcelona), Teresa Reyes (Lleida), Josep Ignasi Rodríguez (Lleida), Joan Rovira (Lleida) i Oriol Saula (Tàrrega).

11. Int. 48 del Servei d'Arqueologia de l'Ajuntament de Lleida, anys 1995 i 1997, dirigida per Xavier Payà i Isabel Gil. Agraïm als seus excavadors la detallada consulta dels materials inèdits i dels registres d'excavació.

12. Excavació d'urgència dirigida per Àngel Lafuente, a qui agraïm l'accés a les dades.

13. Treball en curs possible gràcies a les facilitats rebudes de Francesc Tarrats, director del Museu Nacional d'Arqueologia de Tarragona.

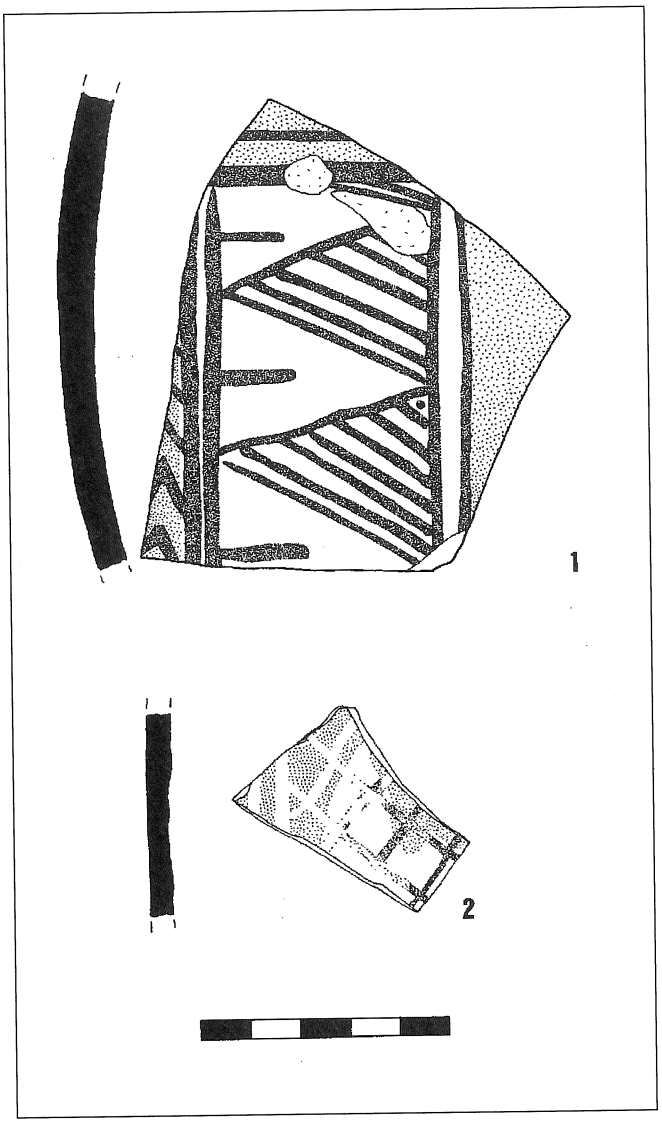

Fig. 3. Detalls tècnics. 1. Exemple de tricromia tipus Olriols: Antic Portal de Magdalena (Lleida) (segons GARCÉS 1999, 3,24) —blanc = groc, gris clar = vermellós clar, gris fosc = vermell vinós—; 2. Exemple d'engalba tipus Raïmat: Raïmat (Lleida), (segons GARCÉS 1988, 44) —gris clar = engalba ataronjada, gris fosc = pintura vermella vinosa.

Recents, als darrers anys del s. II aC i té una vida fecunda al llarg del s. I aC.

Uns pocs fragments, malauradament informes, arriben al paroxisme de combinar tricromies i hi ha dues possibles solucions. Una falsa tricromia, que és el resultat de la coneguda distribució inicial de franges o registres de dues bases isolades, a escollir entre el blanquinós, groc o rosat pàl·lid d'un costat i el vermell lluent o ataronjat de l'altre, delimitades amb la tradicional pintura ibèrica, que també s'aprofita per executar motius al damunt dels registres (fig. 3, 1). En algun cas s'arriba a l'autèntica tricromia en aplicar primer una engalba vermellosa intensa i, al damunt, la pintura d'òxid fèrric, a continuació es reomplen les figures amb una aiguada blanquinosa imitant una tinta plana, similar a la desenvolupada a les figures humanes d'El Palomar (Oliete, Terol) (BELTRÁN MARTÍNEZ 1958, 32). La datació de totes aquestes experiències sembla vincular-se a les sèries CIR Plenes, des del segon quart del s. I aC fins a un moment indeterminat pels volts del canvi d'era.

El tipus ceràmic Raïmat hereta les pintures vermelles i vinoses clares, però en moltes ocasions deriva en tonalitats marrons, tal vegada per la baixa concentració d'òxid fèrric. Des de la fase transicional les pintures vinoses directes conviuen amb engalbes no ja prèvies, sinó posteriors a la pintura que, en el cas de Raïmat, arriben a representar gairebé el 50% dels exemplars. Es tracta d'aiguades ataronjades, vermelloses o rosades, sovint força intenses. Però allò més destacat és l'evidència d'una autèntica inversió del procés tècnic respecte al tipus Olriols; ara s'aplica l'engalba amb posterioritat a la pintura, afirmació que es demostra amb l'observació de molts fragments de Raïmat, Portal de Magdalena o Passatge Cobos, que en desprendre's parcialment la pintura deixen un motiu negatiu (fig. 3, 2). Malgrat tot, per a un vas altimperial de Guissona, s'ha descrit una aplicació de la pintura posterior a l'engalba (PERA 1993, 289), cas estrany al nostre entendre. El protagonisme de l'engalba enfront de la pintura no és exclusiu de la vall del Segre, per exemple ja s'havia observat en altres ceràmiques romanes de tradició, com les engalbes ataronjades lluents aplicades damunt de les pintures negres del taller de *Segobriga*, també a mitjan s. I dC (ABASCAL 1986, 93).

Les bases cronològiques

Els precedents i la fase Antiga de les CIT

Els conjunts anteriors al 140/130 aC no són inclosos en aquest estudi, però són útils per definir les mutacions ceràmiques.

a. El tall estratigràfic del poblat ilerget de Roques de Sant Formatge (Seròs) (JUNYENT 1973, 287-386) esdevé un breu indicador de les ceràmiques pintades ibèriques del Baix Segre anteriors al darrer quart del s. III aC, abans de l'adopció del *kalathos*.

b. Els jaciments ibèrics publicats amb cronologies a cavall de la conquesta romana no tenen documentació estratigràfica vàlida, això no obstant, existeix una gran diferència entre les seves ceràmiques pintades i les posteriors. Per als més citats s'han proposat les següents dates:

—Margalef (Torregrossa). Presenta, amb les reserves derivades d'un coneixement parcial, activitat des del s. IV aC i indicis de destrucció. La data fou inicialment situada a les primeres dècades del s. II aC (JUNYENT 1972, 131-132), però més recentment es vol apurar pels voltants del 200 aC, després dels reestudis de vernís negre (PRINCIPAL 1996, 159-160) i de la consideració de l'arcaisme de la ceràmica pintada, pròpia de finals del s. III aC (CONDE 1992, 124-125). Als peus del jaciment continuà, però, un establiment romà mal conegut, Margalef II, amb ceràmica ibèrica pintada atribuïda al s. II aC i materials romans del s. I aC a la primera meitat del s. II dC (FARRÉ, MIRÓ 1990, 119-128).

—Molí d'Espígol (Tornabous). Poblat molt antic amb gran varietat de propostes contràries sobre la seva fi. Des que el seu excavador, J. Maluquer de Motes, el vinculà arbitràriament a la Segona Guerra Púnica, no ha parat de corregir-se a la baixa: 140 aC, després de la revisió del vernís negre (GRACIA 1986, 46), o prop del 185 aC, en redefinir-se la fase Tornabous IIA

(CURA, PRINCIPAL 1993, 64). Com acostuma a esdevenir existeix una testimonial presència posterior, a la qual tornarem.

—Pla de les Tenalles (Granyanella). Actiu almenys des del s. IV aC s'ha afirmat una fi pels voltants del 175 aC (VILLALBA, TOUS 1982, 263-264), dada que hauria de revisar-se. En tot cas és irrellevant, a causa de la no-publicació del materials.

—Tossal de les Tenalles (Sidamon). De nou es tracta d'un poblat molt antic, amb nivells dels ss. VII-VI aC i àdhuc abans, com tinguérem ocasió d'evidenciar en un altre lloc. Els primers excavadors el consideraren destruït "pels moviments de les legions al voltant de la cobejada *Ilerda*", amb més evocació que evidències (COLOMINES, DURAN 1915-20, 616). Els nombrosos reestudis d'uns materials sense context no ens han de desvirtuar l'antiguitat general del conjunt, tot i tenir validesa les propostes que rebaixen la data final vers el 100 aC (BARBERÀ 1964-65, 162); i encara més al 75 aC (PRINCIPAL 1993, 127). En definitiva, sembla més lògica una vida activa en la primera meitat del s. II aC, amb un modest poblament residual posterior.

—La Pedrera (Vallfogona de Balaguer). Un altre poblat amb arrels antigues i una fi en el s. II aC, però amb pocs materials procedents de l'estrat superior i publicats de forma somera (MALUQUER *et al.* 1960, 37-41).

—Punta del Calvari (la Granja d'Escarp). Hi ha publicats, amb deficiències, cinc vasos pintats (PITA *et al.* 1969, 127). Hem observat, en superfície, ceràmica comuna romana engalbada que invalida una fi rotunda amb la conquesta. És millor prescindir de les poques dades conegudes.

La fase recent de les CIT

Abasta del 140/130 al 80/70 aC. Compta amb dades estratigràfiques recents, en bona part en estudi.

—Guissona. Les tres "fosses", segons la terminologia dels excavadors, del Camp Primer aporten només tres vasos pintats, però de datació força precisa per un *titulus pictus* amb data consular al damunt d'una àmfora itàlica Dressel 1A, i per les evidències del vernís negre: 114/109-95/90 aC, en sentit ajustat (GUITART *et al.* 1998, 46-47).

—Missatges (Tàrrega). Camp de més de quaranta sitges en curs d'excavació mentre redactem aquestes línies. Conté conjunts dels ss. II-I aC. De moment s'han publicat materials fora de context, bàsicament de finals del s. II aC fins a un màxim del 70 aC, datats per les ceràmiques campanianes A tardana i B-oide, i en què els elements més moderns són àmfores vinàries itàliques del tipus Lamb. 1C (GARCÉS, SAULA 1996, *passim*).

—La Paeria. Els nivells més profunds i afectats per remocions fluvials, del 90-70 aC, per posició estratigràfica i datats pel vernís negre.

—Portal de Magdalena. Sembla que es localitzaren estrats equivalents a La Paeria, també a la base del jaciment, entre finals del s. II i inicis del s. I aC; no aporten, però, gaires peces i poden estar afectats per remocions posteriors (LORIENTE, OLIVER 1992, 27).

—Olriols. Les excavacions iniciades fa algunes dècades romanen inèdites i només s'han estudiat els materials que s'obtingueren amb anterioritat de forma no científica. Sembla tenir gran activitat a la segona meitat del s. II i primera del I aC, definit per la ceràmica campaniana A tardana i B-oide.

—Pilaret de Santa Quitèria. Amb les dades publicades no es possible asegurar cap data per a aquest poblat, tot i que es va buidar el reompliment d'una cisterna curulla en algun moment del trànsit del s. II aC a la primera meitat del s. I aC, a jutjar pels nombrosos *kalathoi* que es van trobar i reproduir, dissortadament, sense el corresponent vernís negre (QUERRE *et al.* 1971, 167-177). El poblat, o part d'ell, perdurà fins a moments molt posteriors.

Les CIR plenes

Anirien del 80/70 al 30/25 aC.

—Cortals (Cervera), dues sitges contenidores de vasos pintats i ceràmica campaniana B-oide, semblen formar un conjunt del 75-50 aC (LAFUENTE, LÓPEZ 1987, 29).

—La deteriorada fase Tornabous I. Definida entre 90-70 aC (CURA, PRINCIPAL 1993, 63-64) per la ceràmica campaniana B-oide i per una gerreta pintada, que s'indicava adient a mitjan s. I aC (CURA, GARCÉS 1990, 299-304).

—La Paeria. Tot i que inèdita, esdevé l'espina dorsal de l'estratigrafia iberoromana a Lleida, amb els seus potents nivells datables entre el 70 i el 10 aC, per les campanianes A tardana i B-oide, i la sigil·lada itàlica. Correspon a nivells marginals de la ciutat anteriors a un edifici d'època d'August (PÉREZ ALMOGUERA 1999, 216-218).

—En un futur es veurà reforçada pels materials del vessant sud-est del Turó de la Seu Vella. Segons una primera aproximació del vernís negre, amb dues subfases de 80-50 i 50-30 aC, tot i que la ceràmica pintada no manifesta gaires alteracions per aquesta subdivisió.

—Per a Osca: Solar del Círculo Católico, amb alguns materials d'època "sertoriana" (JUSTE 1994, figs. 18-19); el vas restaurat de la fase final de la necròpolis d'incineració del Paseo de Martínez de Velasco, atribuït a mitjan s. I aC (JUSTE 1993, 30-37); i alguns materials recuperats als nivells més profunds del Solar de la Diputación Provincial.

—La Vispesa. Tot i la presència d'elements del s. II aC en aquest jaciment, les ceràmiques pintades recuperades en excavació (MAESTRO, DOMÍNGUEZ 1987, 149-150 i 160-161; DOMÍNGUEZ, MAESTRO 1994, 121), són afins a l'horitzó de La Paeria.

Les CIR de Transició

Provisionalment s'han de situar entre 20-1 aC i 30-40 dC. Gairebé no es disposa d'estratigrafies publicades. Els quatre primers jaciments corresponen a Lleida:

—Fonteta de Grealó. Unes poques ceràmiques de superfície semblen associar-se a campaniana A tardana i *terra sigillata italica* (JUNYENT, PÉREZ 1982, 77-80). Tipològicament i decorativa il·lustren el camí entre les sèries de La Paeria i les ceràmiques romanes pintades, tot i la debilitat que suposa un argument d'aquesta naturalesa.

—Vessant del Turó de la Seu Vella. La fase del 30 aC al canvi d'era.

—Portal de Magdalena. Proporciona un gruix considerable de materials transicionals. Aquest jaciment hauria pogut ésser determinant si l'estratigrafia no estigués esquitxada de contínues intrusions posteriors.

—Costa de Magdalena. Annexat al solar anterior, recentment s'han trobat nivells d'entre el 20-50 dC amb ceràmiques pintades.

—*Labitolosa* (Cerro del Calvario, La Puebla de Castro). Pocs, però ben datats, fragments pintats associats a *sigillata italica* d'una casa prèvia a un edifici termal. L'habitatge es dataria entre el 10 aC i el 40-60 dC (MAGALLÓN, SILLIÈRES 1994, 89-132; 1997, 137).

Les CPRT

Anirien del 30-40 a una data al voltant del 70 dC.

—Raïmat. A causa de la manca de millor documentació, continua essent el jaciment emblemàtic, reforçat per l'observació que aquestes ceràmiques, quan apareixen en altres jaciments, no conviuen amb el vernís negre, ni gairebé amb la *sigillata italica*, sinó amb les sigil·lades gàl·liques i hispàniques, per referir-nos només als fòssils directors.

—Portal de Magdalena. Són nombrosos els paral·lelismes, fins al punt d'esdevenir un lot encara major que l'anterior, afectat, però, per nombroses remocions.

—Costa de Magdalena. Alguns vasos inèdits ben datats a l'estrat del 50-70 dC.

—Petites i fragmentàries aportacions de superfície de jaciments rurals denominats impropiament, però entenedora, *villae*; entre d'altres: Tossal Gros (el Torricó), El Gatellar (les Borges Blanques), o La Fogonussa B (Sant Martí de Maldà).

—El conjunt inèdit del Passatge Cobos (Tarragona), aproximadament d'època de Claudi-Neró.

La fi de les sèries pintades

Per ara no es pot aventurar, ni tampoc descartar, la possibilitat que algunes ceràmiques del tipus Raïmat pertanyin a època flàvia. Per a un vas pintat de Guissona s'ha proposat una datació molt a principis del s. II (PERA 1993, 301),[14] que podria acceptar-se. Es poden extreure conclusions *ex silentio* del fet que alguns jaciments propers a *Ilerda*, amb intervencions mitjanament importants, com la *villa* suburbana de Torre Andreu (Lleida), datada als ss. II-III, no aportà un sol exemplar pintat (PÉREZ, RAFEL 1993); o que excavacions urbanes al carrer Francesc Macià 37-41 de Lleida, amb abandonaments dins la primera meitat del s. III (REYES, MEDINA 1991, 215), contenen quantitats irrellevants de fragments pintats d'aspecte rodat, que poden tenir altres explicacions per justificar la seva inclusió als estrats. Tenim notícia de troballes de ceràmiques pintades a les excavacions en curs a la *villa* de Corbins,[15] però caldrà esperar-ne l'estudi per distingir què correspon al món ibèric, què a les CPRT i què pot catalogar-se com baiximperial; en aquest darrer cas amb una ruptura formal i decorativa amb el llarg procés de la tècnica pictòrica que encetaren els ilergets i que es mantingué, d'una o altra forma, uns set segles.

Estudi formal

Emprarem una classificació provisional, una ordenació genèrica que reculli els paràmetres derivats d'una senzilla experiència pràctica, que faciliti la tasca de situar un material nombrós, però sovint fragmentari. Les tipologies de la ceràmica ibèrica pintada tardana existents no s'adeqüen al nostre objectiu, perquè són regionals i corresponen a altres zones. Tampoc és fàcil seguir-les per la metodologia classificatòria emprada, no sistemàtica en uns casos (ARANEGUI, PLA 1981, 73-83) o amb guarismes romans en altres (ROS 1989, 41-59). Més rigorosa és l'acceptació de multivariables jerarquitzades que presideix les ordenacions recents (per exemple la molt lloable sistematització de MATA, BONET 1992). Les antigues classificacions estètiques i positivistes han estat desplaçades per ordenacions funcionals: subordinen el tipus a la hipotètica funció (MATA, BONET 1992, 117-118; CELA 1994, 152-154). Si en alguns casos el destí d'un vas a la taula, cuina o magatzem pot resultar evident, en molts d'altres no deixen d'ésser suposicions. Serveixi d'exemple el fet que hom desconeix la funció exacta de la forma més reeixida d'època tardana: el popular *kalathos*. Les ceràmiques pintades simplifiquen el panorama, moltes són de taula i unes poques de magatzem, això ens permet reemprendre una classificació taxonomètrica que hauria de tendir a una estructura semblant a la desenvolupada per J. P. Morel per al vernís negre (MOREL 1981, 21-33).

La tipologia present consta de tres nivells: grup, forma i variant. El grup correspon a les disposicions més genèriques dels vasos i s'identifica amb la primera xifra. La forma indica una diferència morfològica o de mesura important entre disposicions, i és indicada amb un segon guarisme. En alguns casos, dins d'una mateixa forma, certes parts del vas o, àdhuc, del tractament estilístic, aconsellen fer-ne subgrups designables com a variants, consignades amb una lletra minúscula. Amb aquesta ordenació abandonem anteriors numeracions correlatives (GARCÉS 1992a, 720-756) o senzilles agrupacions formals (GARCÉS 1992b, 80-85).

14. D'aquest vas cal assenyalar que fou localitzat en un abocador i posat en relació amb un presumpte taller local de ceràmica comuna engalbada, argumentat per la nombrosa acumulació ceràmica, sense les característiques peces defectuoses (PERA 1993, 287) i sobre una àrea excavada de poc més d'1 m^2 (PERA 1993, 289, notes 9 i 10). La sustentació del taller es reforçava en la interpretació d'anàlisis d'un material força homogeni entre si, dada que al nostre entendre no és determinant. Van aparèixer 50 fragments pintats, que semblen correspondre a dos individus, designats com forma Guissona 19, la nostra 7.1.

15. Dades que agraïm al seu excavador, Lluís Marí.

Tipologia[16]

Grup 1. Vasos molt oberts
Forma 1.1. Plat de vora parcialment reentrant i engruixida.
Forma 1.2. Platet de vora exvasada amb carena.
Forma 1.3. Platet de vora exvasada, sense carena i llavi sortint.
Forma 1.4. Plat de vora exvasada, sense carena i llavi penjant.
Forma 1.5. Plat de vora exvasada, sense carena i llavi engruixit.
Forma 1.6. Servidor/plat de vora llarga.
Grup 2. Vasos oberts de perfil còncau
Forma 2.1. Bol de vora reentrant.
Forma 2.2. Bol de vora vertical.
Forma 2.3. Bol de vora lleugerament exvasada.
Forma 2.4. Bol de vora vertical i solcs al llavi.
Forma 2.5. Bol/copa de vora exvasada i solcs al llavi.
Forma 2.6. Copa d'anses de llengüeta.
Forma 2.7. Bol de vora engruixida.
Forma 2.8. Bol de vora engruixida i flexionada.
Grup 3. Vasos oberts de perfil flexionat
Forma 3.1. Copa amb flexió a la carena.
Forma 3.2. *Kantharos*.
Forma 3.3. Cràter campaniforme.
Forma 3.4. Cràter de vora flexionada.
Forma 3.5. Tulipa de vora flexionada.
Grup 4. Vasos oberts de perfil rectilini
Forma 4.1. *Kalathos* de vora exvasada i del mateix gruix que el cos.[17]
Forma 4.2. *Kalathos* de vora exvasada i engruixida.
Forma 4.3. *Kalathos* de vora semireentrant.
Forma 4.4. *Kalathos* de vora totalment reentrant (*kalathos* evolucionat[18]).
Forma 4.5. *Kalathos* de vora basculant (*kalathos* evolucionat).
Forma 4.6. *Kalathos* de vora penjant (*kalathos* evolucionat).
Forma 4.7. Contenidor de vora penjant.
Grup 5. Vasos tancats de perfil bicònic
Forma 5.1. Gerreta.
Forma 5.2. Gerra.
Forma 5.3. Gerret.
Grup 6. Vasos tancats de perfil globular
Forma 6.1. Olpe.
Forma 6.2. Gerro de coll alt.
Forma 6.3. Gerro de doble vora.
Forma 6.4. Tenalla de vora de coll de cigne.
Forma 6.5. Tenalla globular de vora exvasada.
Forma 6.6. Sítula globular.
Forma 6.7. Tenalla globular de broc inferior.
Grup 7. Vasos tancats de perfil carenat
Forma 7.1. *Pithiskos* (tenalleta tancada de vora de tendència arrodonida).
Forma 7.2. *Pithos* (gran tenalla tancada de vora de tendència arrodonida).
Forma 7.3. Tenalla carenada de vora engruixida.
Forma 7.4. Tenalla carenada de vora de perfil d'ànec.
Forma 7.5. Tenalla carenada de vora de doble ressalt.
Forma 7.6. *Pithiskos* de vora de doble ressalt.
Grup 8. Vasos per cobrir
Forma 8.1. Tapadora de vora flexionada.
Forma 8.2. Tapadora petita.
Grup 9. Vasos de suport
Forma 9.1. Cos de copa o de peanya.
Grup 10. Vasos singulars o indeterminables
Forma 10.1. Copa de vora pessigada.
Forma 10.2. Bol de vora flexionada.
Forma 10.3. Bol de vora motllurada.
Forma 10.4. Contenidor de vora exvasada.
Forma 10.5. Contenidor de vora motllurada.
Forma 10.6. Contenidor de vora triangular.
Forma 10.7. Gerro indeterminat.
Forma 10.8. Pot indeterminat.
Forma 10.9. Base de peanya o *tymiatherium*.
Forma 10.10. Vaset de fireta.

Descripció i anàlisi de les formes

Grup 1

Forma 1.1. (fig. 4) (*CIT Recents*). Plat de vora parcialment reentrant i engruixida, perfil còncau amb lleugera verticalitat inicial i possible peu inclinat. No es coneixen exemplars sencers. Els diàmetres interiors de les vores oscil·len entre els 25 i els 30 cm a La Paeria, mesures una mica més grans: 31,5 cm a Castelló (Artesa de Lleida), o més petites: 22,5 cm a La Alegría (Montsó). El diàmetre d'una possible base, procedent de Guissona, amida 10 cm (fig. 4, 5). La decoració consisteix en triangles allargats damunt la vora i bandes de diferent gruix a ambdues superfícies, no manquen divisions de dos registres interiors i un exterior, amb quarts de cercles concèntrics, ones, costellams o línies en ziga-zaga.

Si la nostra atribució és correcta apareix ben datada a Guissona entre el 115 i el 95-90 aC. A La Paeria es van localitzar tres exemplars en el nivell base, entre el 90 i 70 aC, i alguna vora en nivells posteriors. Sense

16. Quan és possible mantenim termes manllevats del món clàssic. Al costat de cada forma indiquem l'atribució a l'estadi o estadis de ceràmiques pintades en els quals s'ha identificat.

17. Els *kalathoi* presenten dos elements bàsics de classificació formal: el major o menor grau d'inclinació de les parets del cos i la configuració de la vora. Ens inclinem per donar prioritat, no exclusiva, al segon aspecte, tot i el menor rang de l'element, per dues raons: a) pel fet de treballar amb un nombrós material fragmentari, b) perquè ens sembla que és un element que delata bé els canvis temporals, contràriament a l'escepticisme que en alguns autors ha despertat aquesta proposta (JUNYENT, PÉREZ 1995, 230). Altres elements són també significatius, com les nanses, però desapareixen en cert moment i ja no reapareixen. Els *kalathoi* que incloem són inèdits en la classificació de M. J. Conde, perquè aquest treball analitza els exemplars anteriors a mitjan s. II aC de la regió (CONDE 1992, 136). Del període 150-50 aC els vasos més propers procedeixen d'Azaila, Fontscaldes o Elx-Arxena. En aquestes condicions no resulta fàcil efectuar un *ensemble*. La forma 4.3 es repartiria entre el grup B-1 i B-2 amb dificultats; la forma 4.4 pot entrar en el grup B-4 —exclusiu de Fontscaldes—, però no manquen afinitats amb els grups B-6, d'àmplia projecció nord-pirinenca; les tardanes formes 4.5 i 4.6 no troben cap equivalència (CONDE 1992, *passim*).

18. Proposta de nova denominació per a les sèries CIR transicionals i CPRT més ajustada que *pseudokalathos*, terme emprat per primera vegada a l'estudi de La Fontenta de Grealó (JUNYENT, PÉREZ 1982, 77), i que nosaltres mateixos (GARCÉS 1992a, *passim*) i altres autors (LORIENTE, OLIVER 1992, 55) hem utilitzat. El prefix *pseudo* condiciona una suplantació, que amaga un interessant procés d'evolució d'àmbit regional.

datacions és conegut a La Alegría, Castelló, La Fita (Juneda) i Bassa de la Torre (les Borges Blanques). És significativa la seva troballa al jaciment de Margalef II, als peus del conegut poblat ibèric. Entre el gran volum de fragments del Portal de Magdalena només se'n pot reconèixer un i atípic (fig. 4,4). En resum, es coneixen pocs exemplars i fragmentats, del plat tipus "Fontscaldes", del qual semblen una imitació menys aconseguida. Les revisions més modernes del conjunt tarragoní el situen en ple s. II aC, entre el 175 i 100 aC (LAFUENTE 1992, 50), o des de la segona meitat del s. II aC (CONDE 1992, 126), data que considerem més adient. Enfront de les vores estilitzades de Fontscaldes destaquen les proporcions rabassudes dels exemplars aquí tractats i l'empobriment dels motius decoratius. Les datacions semblen cenyir-se a un lapse de temps no gaire ampli, entre el darrer quart del s. II aC i el primer terç del I aC. A les Illes Balears s'han trobat uns pocs exemplars relativament afins a la variant que aquí ens ocupa, designats com f. 9 de Nicolás/Conde, dels quals s'ha argumentat una influència dels *kalathoi* de vora orientada a l'interior, un grup amb semblances amb alguns exemplars trobats a Espeyran, Narbona, Ensérune i Albintimilium, sempre en cronologies des del 120 aC fins als primers anys del s. I aC (NICOLÁS, CONDE 1993, 26; CONDE 1996, 128 i 139).

Forma 1.2. (fig. 5, 1). (*Indeter.*). Platet de vora exvasada amb carena. El diàmetre interior de la boca amida 13,2 cm. Tot i tractar-se d'una forma que recorda el perfil del plat propi del període ilerget ple, es tracta d'un *unicum*, que apareix sense context al Portal de Magdalena, amb unes dimensions molt modestes i amb pintura només a l'interior, en senzilla disposició lineal.

Forma 1.3. (fig. 5, 2-3). (*CIR*). Platet de vora exvasada, sense carena i llavi sortint. Dimensions reduïdes del diàmetre de la boca: 13,5 cm a Portal de Magdalena (fig. 5, 2) i 12 cm a La Paeria (fig. 5, 3). D'aquesta forma només es coneixen algunes vores, fet que aconsella no fer-ne variants, previsibles per la diversitat de llavis. Les decoracions d'ambdues superfícies són lineals, però a l'interior també hi ha triangles allargats. De les troballes de La Paeria es pot deduir una presència des del 70 aC. L'exemplar aquí reproduït del Portal de Magdalena va aparèixer en un estrat associat a vernís negre i TSI, possible pervivència pels volts del canvi d'era.

Forma 1.4. (fig. 5, 4-5). (*Indeter.*). Platet de vora exvasada, sense carena i llavi penjant. El diàmetre intern de la boca arriba als 15,8 cm (fig. 5, 4). Forma identificada sobre materials molt fragmentaris s'intueix, però, una tendència poc fonda i un llavi flexionat. Les decoracions exteriors, si existeixen, són línies molt austeres, en canvi la cara superior de la vora s'aprofita per decorar-la amb dents de llop cursives i la interior amb bandes, línies o motius disposats en forma circular. Datació incerta, sovint procedeixen de superfície en llocs d'ambient iberoromà: Bassa de la Torre (fig. 5, 4) o Els Castellassos (Albelda) (fig. 5, 5).

Forma 1.5. (fig. 5, 6-7). (*Indeter.*) Plat de vora exvasada, sense carena i llavi engruixit. Forma molt minoritària.

—*Variant 1.5.a* (fig. 5, 6). Perfil rectilini i llavi engruixit. En un cas el diàmetre de la vora amida 23,5 cm i apareix decorat amb bandes a les dues cares i una possible sèrie d'esses a l'exterior. Procedeix dels materials de vessant de La Vispesa, sense datació precisa.

—*Variant 1.5.b* (fig. 5, 7). Perfil còncau i vora pronunciada. Senzilla decoració lineal a l'interior i traces a la vora. Conegut per alguns exemplars procedents de La Paeria i Portal de Magdalena. No anteriors al segon terç del s. I aC, i possible pervivència en les CPRT.

—*Forma 1.6.* (fig. 5, 8). (*CIR*). Plat o servidor de vora molt ampla, exvasada i lleugerament regruixida a l'exterior. El coneixem només per uns pocs fragments de La Paeria. L'exemplar aquí reproduït apareix decorat a les dues superfícies, la interior amb arquells secants i línies, i l'exterior amb triangles allargats entre dos traços, motius propis de la segona meitat del s. I aC.

Grup 2

Forma 2.1. (fig. 6, 1). (*CIR*). Bol de vora reentrant. Vas de perfil curvilini amb vora reentrant i llavi arrodonit. La decoració és present en ambdues superfícies, amb senzilles bandes a l'exterior, dents de llop estirades prop del llavi i línies en disposició radial a la superfície interna. Forma poc freqüent només documentada per l'exemplar reproduït, provinent de La Paeria. Datable des del segon quart del s. I aC. La inspiració sembla procedir dels bols de vernís negre de campaniana A tardana, forma Lamb. 27, molt abundosos a la zona a les acaballes del s. II aC i primera meitat de segle aC. Els bols de ceràmica comuna ibèrica oxidada no pintada, derivats de formes de vernís negre, són freqüents a la segona meitat del s. II aC, però amb una mida més gran i amb la vora molt reentrant.

Forma 2.2. (fig. 6, 2-3) (*CIT Recents-CIR*). Bol de vora rectilínia.

—*Variant 2.2.a* (fig. 6, 2). La vora presenta una lleugera flexió vertical. Els exemplars procedeixen bàsicament de La Paeria i del Portal de Magdalena. La flexió recorda els bols de ceràmica comuna romana no pintada. Les decoracions de dents de llop a les dues superfícies indiquen una clara adscripció a les CIR, des del segon terç del s. I aC.

—*Variant 2.2.b* (fig. 6, 3). De perfil molt rectilini és característic dels materials d'Olriols, amb diversos exemplars més o menys sencers, de llavi arrodonit o bisellat. El diàmetre interior de la vora varia de 15 a 17 cm; el fons en algun cas, com el que hem reproduït, és àpode, amb una alçada de 7 cm. Les decoracions són molt austeres: bandes i línies a les dues cares. Un exemplar de La Vispesa presenta un diàmetre menor: 12 cm i decoració només lineal a l'interior. Alguns fragments de vora es troben a La Paeria i Portal de Magdalena. La datació no es pot precisar, podria pertànyer a les CIT Recents a Olriols, des de finals del s. II aC.

—*Variant 2.2.c* (fig. 6, 4). Determinada per la presència de mugrons prensius a la vora. *Unicum* procedent de La Paeria, decorat amb un fris de motius cargolats a la superfície exterior. Correspon a la part central del s. I aC.

Forma 2.3. (fig. 6, 5-6) (*CIR-CPRT*). Bol de vora lleugerament exvasada. El llavi és arrodonit i pot ésser quelcom sortint. Existeix una gran varietat de posicions del llavi i de solucions decoratives, però esdevé

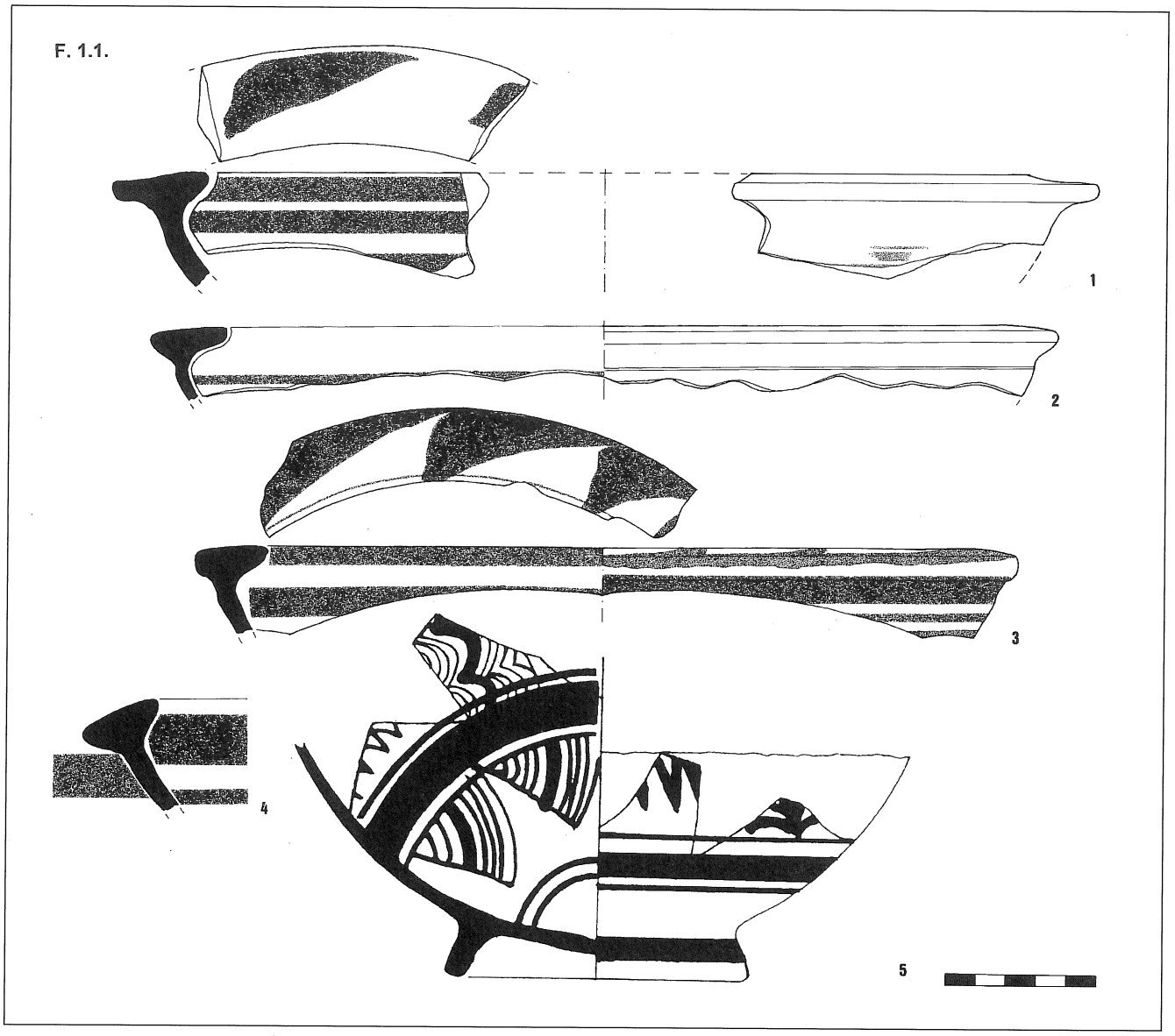

Fig. 4. *Forma 1.1.* 1-2. La Paeria (Lleida); 3. La Alegría (Montsó); 4. Antic Portal de Magdalena (Lleida); 5. Camp Primer (Guissona) (segons GUITART *et al.* 1998, fig. 13).

prematur establir variants: a) només a la banda interna, amb dents de llop i motius lineals, ja des del segon quart del s. I aC a La Paeria (fig. 6, 6); b) pintura amb bandes exteriors i disposició de traços, bandes i cercle emmarcat a la cara interna a *Labitolosa* (fig. 6, 5), datable entre el 10 aC. i el 60 dC. Presenta unes mides modestes: aproximadament uns 12 cm de diàmetre de boca, 5,5 cm de diàmetre de la base i uns 5 cm d'alçada. Alguns exemplars de La Paeria o Portal de Magdalena tenen un llavi una mica desenvolupat (fig. 6, 7).

Forma 2.4. (fig. 7, 1-2) (*CIR*). Bol de vora rectilínia i solcs al llavi. Imitació de la forma Lamb. 1 de campaniana B/oide o de la seva versió local en cocció reduïda i engalba grisa. El diàmetre de la boca d'un exemplar del Portal de Magdalena amida 14 cm (fig. 7, 2), els mateixos que un altre de La Paeria, el qual no presenta solcs en un llavi lleugerament regruixit. Un segon vas del mateix lloc només té 12 cm de diàmetre intern (fig. 7, 1). Les decoracions interiors són lineals, però de vegades presenten triangles allargats i traços prop de la vora; les exteriors presenten solucions diverses: dents de llop, segurament influènciades per l'abundosa forma 3.1. (fig. 9, 1), o motius emmarcats per bandes: vegetals a La Paeria, o dofins del Portal de Magdalena, en una peça que ja coneix l'engalba ataronjada (fig. 7, 2). Tot i que la forma Lamb. 1 de vernís negre arriba al Segre en el període 100-40 aC, les imitacions pintades —o amb altres acabats— no semblen començar fins passat el 70 aC, segons el registre de La Paeria. En canvi, en perduren al darrer terç del s. I aC, quan ja no arribaria d'Itàlia la forma original. És indicatiu que fins a quatre exemplars es coneguin al Portal de Magdalena, un d'ells amb dofins, tal vegada d'època augustal.

Forma 2.5. (*CIR*) (fig. 7, 3-5) (*CIR*).

—*Variant 2.5.a* (fig. 7, 3-4). Bol de vora exvasada i solcs al llavi. Recreació local de la forma Lamb. 8 de campaniana B/oide. El diàmetre intern de la boca oscil·la a La Paeria entre els 12,2 i els 17 cm (mitjana de 14,5 cm), afins als aproximadament 13,5 que presenta un de Fonteta de Grealó. La solució decorativa més freqüent consisteix en línies, bandes o triangles a la superfície interna i substitució de la pintura per engalbes granatoses, vermelles, rosades o ataronjades

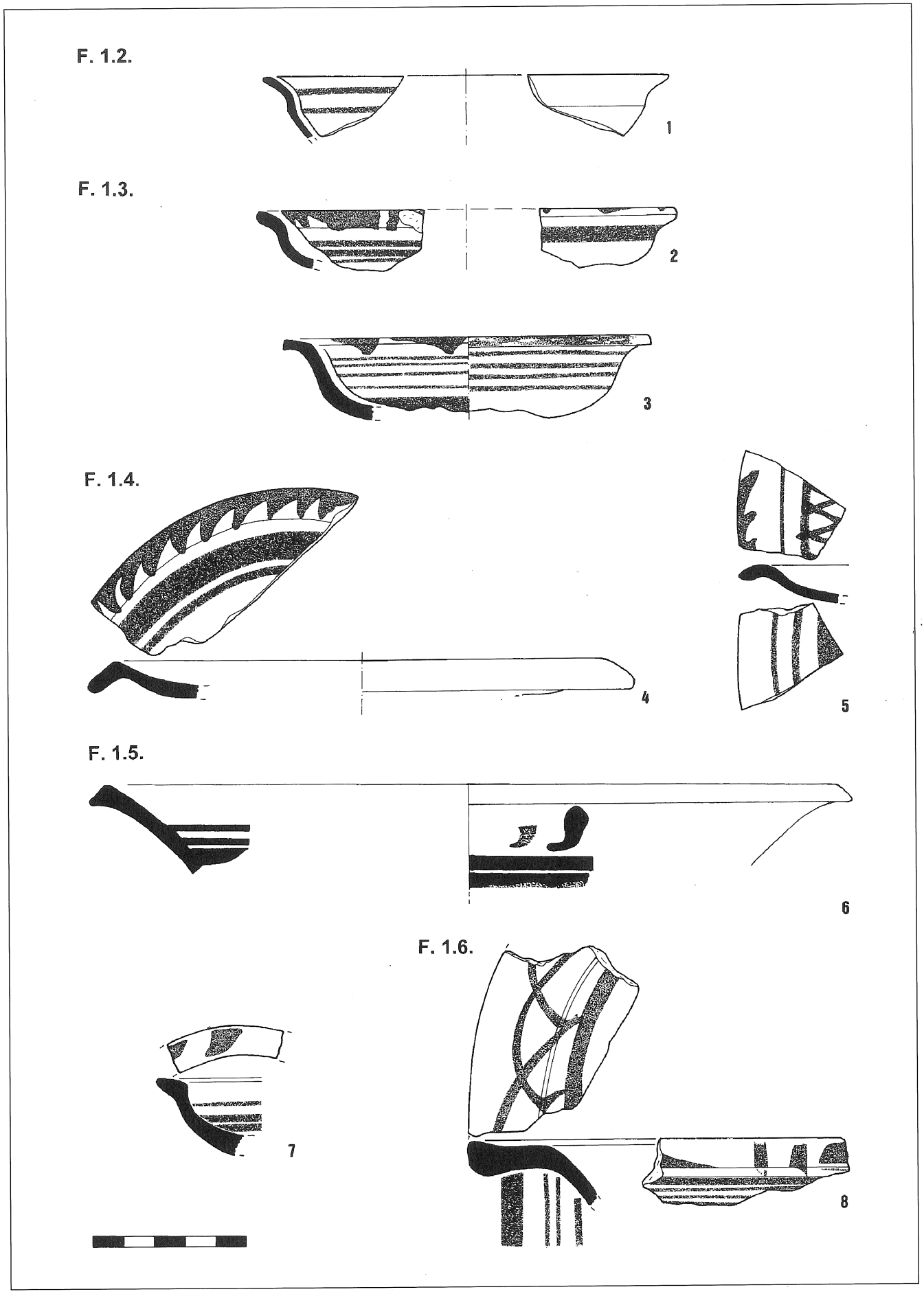

Fig. 5. *Formes 1.2.* a *1.6.* 1-2 i 7. Antic Portal de Magdalena (Lleida); 3 i 8. La Paeria (Lleida); 4. Bassa de la Torre (les Borges Blanques); 5. Els Castellassos (Albelda); 6. La Vispesa (Tamarit de Llitera) (segons MAESTRO i DOMÍNGUEZ 1987, fig. 13,1).

a la superfície externa. Rarament apareix en cocció reduïda, amb la conseqüent pasta gris, pintura que esdevé negrosa i vernís exterior marró. Identificada als dos jaciments mencionats més al Portal de Magdalena, s'ha de datar, com la forma anterior des del 70 aC. Ignorem quan es deixa de fabricar, però quatre exemplars a La Paeria enfront de dos del Portal de Magdalena podrien indicar una fi un xic anterior que les imitacions de Lamb. 1. Esdevé una personal recreació ilerdense.

—*Variant 2.5.b* (fig. 7, 5). Copa de vora exvasada i solcs al llavi, amb nansa o nanses força grans. Derivació curiosa de la variant anterior, perquè la forma Lamb. 8 no té anses. Coneguda per un exemplar de La Paeria d'11 cm de diàmetre interior de la boca.

Forma 2.6. (fig. 7, 6-9) (*CIR?*). Copa fonda de perfil còncau definible per les nanses circulars amb llengüetes sobreposades. Només en coneixem un exemplar relativament sencer, procedent de Margalef II, amb llavi arrodonit, lleugerament exvasat i solcs a la cara externa, solucions mixtes de les formes 2.3 i 2.5.a; el diàmetre intern de la boca és modest: 9,6 cm (fig. 7, 6). La decoració interna alterna línies i bandes i a l'exterior presenta engalba ataronjada. Les llengüetes —sempre una mica estrangulades— poden presentar simples traços (fig. 7, 7-8) o reticulats (fig. 7, 9). Per ara només es documenta en tres jaciments. A Olriols podria datar-se entre els ss. II-I aC, però a La Paeria es pot fixar, almenys, des del 70 aC. L'exemplar de Margalef II prové de superfície, tot i que l'engalba suggereix la segona meitat del s. I aC. No és fàcil isolar el model original: les copes de TSI o de parets fines des de mitjan segle I aC, sense descartar els prototipus metàl·lics, rars però molt influenciadors. Fora de l'àrea d'estudi coneixem una ansa amb dues llengüetes —superior i inferior— procedent del poblat ibèric d'Alto Chacón (Terol) (ATRIÁN 1976, fig. 17).

Forma 2.7. (fig. 8, 1-3) (*CPRT*). Vas de perfil còncau i vora engruixida a l'interior i l'exterior. Les mides són força constants: quatre exemplars de Raïmat oscil·len entre els 14,5 i els 16,5 cm de diàmetre de la boca, i dos del Portal de Magdalena donen 14,6 i 15,6 cm, respectivament. D'aquest jaciment un vas és gairebé sencer, amb una alçada entre els 10 i 12 cm, i un diàmetre exterior de la base de 7,7 cm. La decoració és exclusiva de la superfície externa: el cos presenta invariablement bandes i la vora triangles allargats separats per grups de quatre, o fins i tot cinc traços. Totalment absent als nivells de La Paeria, es coneixen cinc exemplars a Raïmat i nou a Portal de Magdalena. La composició decorativa és idèntica als *kalathoi* evolucionats més tardans forma 4.6.c., com aquests no té engalba i la pintura esdevé, sovint, de tonalitat marró. En un primer moment els vàrem incloure entre els *kalathoi* (GARCÉS 1988, 20-21), però el perfil del vas és inequívocament corbat. La datació, dintre del s. I dC, no es pot precisar, però pertany a les sèries més tardanes. Presenta certes afinitats amb alguns bols comuns romans.

Forma 2.8. (fig. 8, 5-8) (*CPRT*). Bol de vora engruixida a l'interior i alhora exvasada. Un vas de Raïmat amida 10 cm de diàmetre intern de la boca, i es pot considerar representatiu: entre els 9 i 12,4 cm al Portal de Magdalena. Tot i les variacions en la solució final de les vores es tracta d'una forma relativament homogènia. La monotonia presideix les decoracions, normalment a ambdues superfícies i consisteix en línies i alguns triangles a la part superior. En algun cas no es descartable una doble funció, de bol/tapadora (fig. 8, 5). Coneixem una desena d'exemplars d'aquesta forma, exclusiva de la CPRT, a la qual es pot aplicar el comentari de la forma anterior: pintures marrons, absència a La Paeria i abundor al Portal de Magdalena, mentre que alguns exemplars procedeixen de troballes sense context, però clarament altimperials: Raïmat i Tossal Gros (el Torricó). Datable al llarg del s. I dC. La nòmina s'ampliarà amb alguns exemplars inèdits presents a l'abocador tarragoní del Passatge Cobos. La filiació sembla ésser autòctona, derivant de bols de formes més simples.

Grup 3

Forma 3.1. (fig. 9) (*CIR i potser CPRT*). Copa de boca ampla. El llavi és arrodonit i exvasat, la zona d'unió entre el coll i la part inferior presenta una marcada flexió reentrant; acostuma a portar nanses cintades que sobresurten per damunt del plànol de la vora (fig. 9, 6) i, excepcionalment, altres tipus d'anses (fig. 9, 7); el peu és baix, de secció trapezoïdal i amb la base de repòs plana (fig. 9, 8). Les mides són constants: el diàmetre interior de la boca fa 14,5 cm en un vas dels Jardins de Pompeu Fabra (Lleida), a La Paeria amiden entre 13,2 i 14,5 cm i al Portal de Magdalena se situen entre els 11,5 i els 14,5 cm. Alguns fons adscribibles amiden de 5,5 a 5,7 de diàmetre exterior. Malgrat que és abundosa, no coneixem cap exemplar sencer, però indirectament estimem unes alçades modestes, entre els 6 i els 8 cm.

De forma invariable es pinta el terç superior de la superfície externa, la cara exterior de les nanses i tota la superfície interna. Entre els motius exteriors predominen les dents de llop i, més rarament, arquells secants o sèries de *sigmes*, en tots aquests altres casos emmarcats entre línies. Els elements prensius aporten simples pinzellades horitzontals. La temàtica de la cara interior és geomètrica: un cercle central i línies concèntriques, paral·leles o en espiral, una banda ampla a l'alçada de la carena trenca la monotonia i, en uns pocs casos, es documenten dents de llop de petita mida o triangles allargats entre dos traços. Aquesta forma no combina amb engalba blanquinosa, en canvi pot presentar una aiguada rosada.

Apareix ben representada en els nivells des del 70 aC a La Paeria, però no es coneix abans. A *Ilerda* sembla que es prodigà a partir de mitjan s. I aC i durant la primera meitat del s. I dC: a La Paeria més de vint individus, al Portal de Magdalena, una trentena i als Jardins de Pompeu Fabra, sis. Un o dos exemplars es coneixen a La Vispesa, El Castillo, Raïmat, La Fita i Guissona. Es tracta d'un vas que pertany al servei de taula, però no resulta fàcil seguir-ne l'origen. D'una banda hi ha la possibilitat d'una reducció del craterisc de peu baix, present al Tossal de les Tenalles durant el s. II aC (SERRA RÀFOLS, COLOMINAS 1958-65, pl. 17, 3). Tanmateix, podria ésser una introducció tardana; en aquest sentit esdevé força afí a la forma XI de M. M. Ros per a Cartagena, tot i que aquesta presenta una base més corbada així com uns motius pictòrics afins, però de diferent resolució. Per a aquests vasos s'apunten

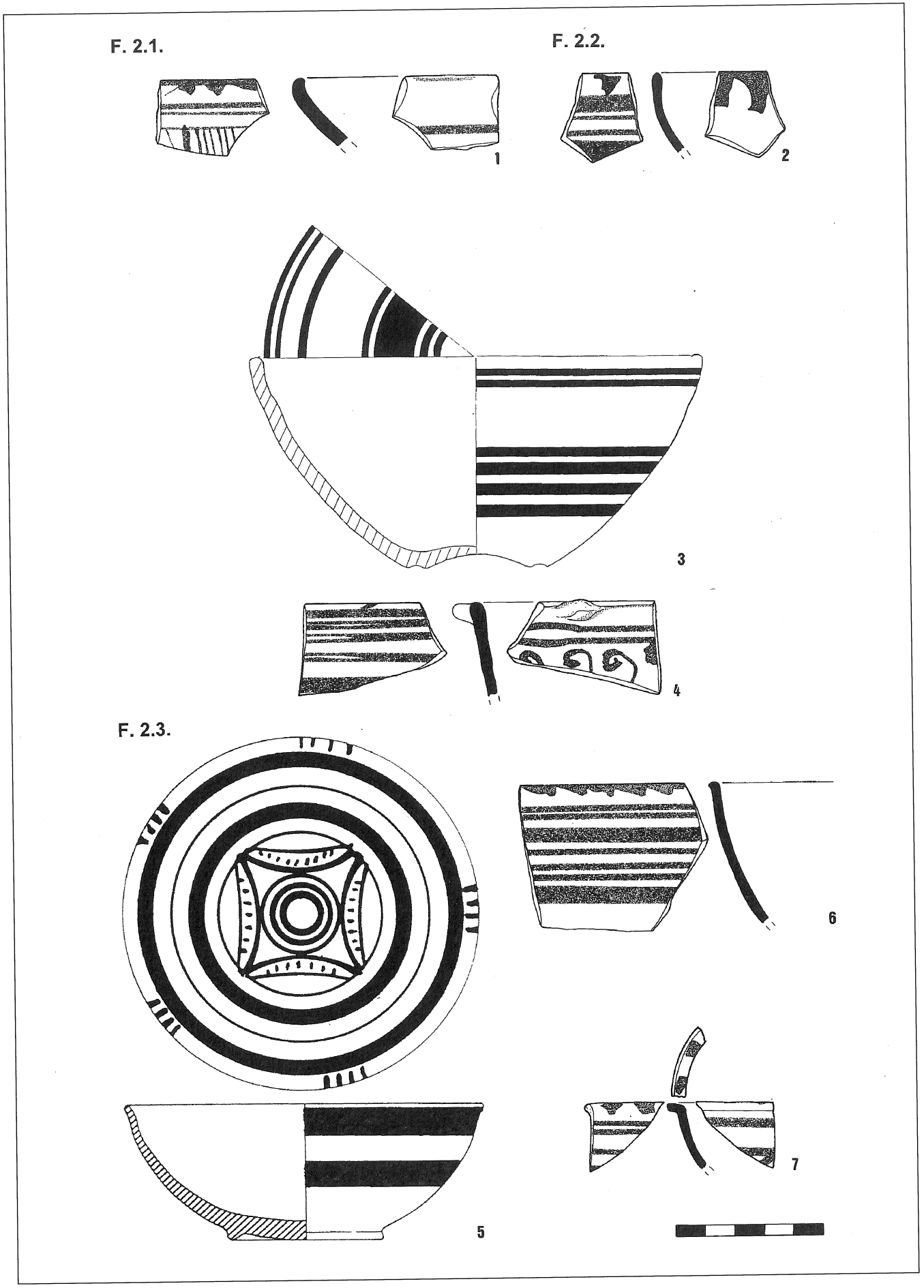

Fig. 6. *Formes 2.1 a 2.3.* 1, 4 i 6-7. La Paeria (Lleida); 2. Antic Portal de Magdalena (Lleida); 3. Olriols (Sant Esteve de Lli-tera) (segons CALVO 1985, fig. 22,1); 5. *Labitolosa* (La Puebla de Castro) (segons MAGALLÓN, SILLIÈRES 1994, fig. 15, 7).

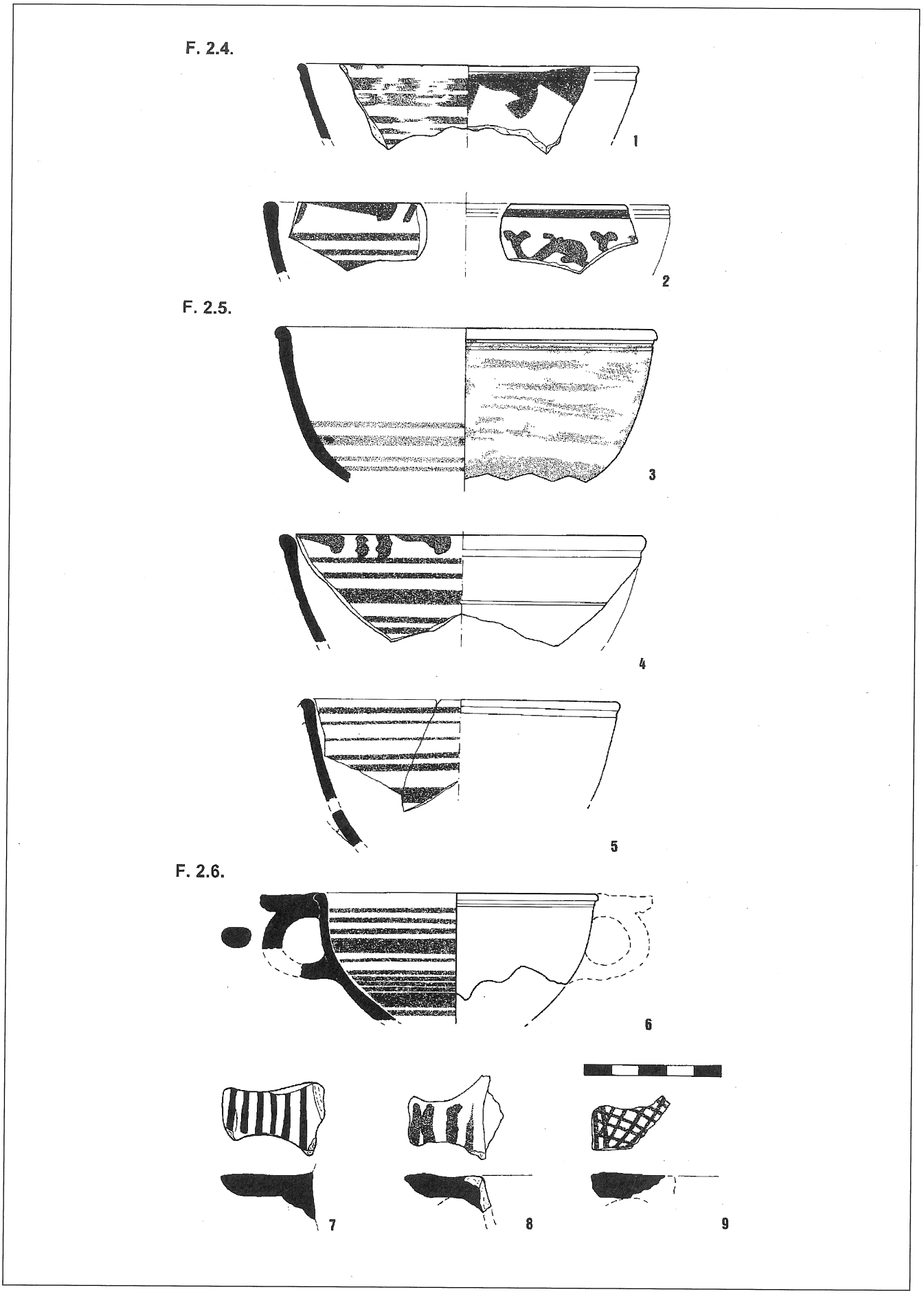

Fig. 7. *Formes 2.4. a 2.6.* 1, 4-5 i 8-9. La Paeria (Lleida); 2. Antic Portal de Magdalena (Lleida) (segons GARCÉS 1995, fig. 2, 2); 3. Fonteta de Grealó (Lleida) (segons JUNYENT, PÉREZ 1982, 80); 6. Margalef II (Torregrossa); 7. Olriols (Sant Esteve de Llitera) (segons M. J. CALVO).

cronologies properes al canvi d'era i primera meitat del s. I dC (ROS 1989, 107-109 i fig. 41), és a dir amb un origen quelcom més tardà, i considerats imitació de copes de parets fines forma X de Mayet. Alguns exemplars ilerdenses, associats a vernís negre presenten una vora llarga i suau, pròpia de gerres (fig. 9, 4 i 6), però conviu amb altres de forma més curta i flexionada (fig. 9, 1-3). Es remarcable, tot i la petita porció conservada, un fragment procedent del Portal de Magdalena (fig. 9, 5), perquè recorda clarament la forma Drag. 29 de la TSG i TSH, un vas generalment considerat anterior a Vespasià (40/50 a 60/70 dC), que portaria, excepcionalment, aquesta forma a ésser inclosa entre les CPRT.

Forma 3.2. Kantharos (*CIR*). Copa fonda representada per un únic exemplar emprat com a urna funerària a la necròpolis Martínez de Velasco (Osca) i coneguda per les fotografies d'una restauració. Presenta vora exvasada de llavi arrodonit, acusada carena, peu baix i dues nanses verticals molt altes. La decoració conservada és lineal amb unes cursives dents de llop damunt de la carena. Es dataria a mitjan s. I aC (JUSTE 1995, 64-65).

Forma 3.3. Cràter (fig. 10, 1) (*CIT Recents*). Conegut per un únic vas procedent de la sitja 1 de Missatges, la vora és exvasada, plana en la seva cara superior i amb un lleuger engruiximent a l'extrem inferior del llavi; el perfil del cos és obert, amb una suau carena i el peu és anul·lar, alt i una mica inclinat a l'exterior. Mesures: diàmetre interior de la boca, 31 cm; diàmetre exterior de la base, 11,1 cm; alçada, 16,3 cm. La vora presenta llargs triangles separats i la part superior de la superfície externa, un fris de fulles estipulades entrellaçades a un tall i acabades amb circells, amb estels i teixidors als intersticis (GARCÉS, SAULA 1996, 38-39 i 49-50). La sitja conté materials de primer terç del s. I aC.

Forma 3.4. (fig. 10, 2). (Indeter.). Contenidor ampli de vora ganxuda, només conegut per l'exemplar reproduït d'Olriols (CALVO 1985, 16 i fig. 16.2). El diàmetre interior de la boca amida uns 31 cm. Apareix profusament decorat amb petites dents de llop, línies i ròleus a la cara interna de la vora, i línea i traços a la superfície externa. La datació és imprecisa, però les ròleus reapareixen en *kalathoi* tipològicament situables a mitjan s. I aC.

Forma 3.5. (fig. 10, 3-4) (*CIR*). Tulipa de tendència hemiesfèrica i vora flexionada (fig. 10,3) o ganxuda (fig. 10,4). En el primer cas el diàmetre interior de la boca és, aproximadament, de 10,5 cm. El coneixem per pocs exemplars, molt fragmentaris. La decoració exterior són bandes i línees. Apareix a les sitges de Cortals (Cervera), pels volts dels anys 70-50 aC, i a La Paeria en les mateixes dates.

Grup 4

Forma 4.1. (*CIT Antigues*). *Kalathos* d'ala totalment exvasada o gairebé, i del mateix gruix que la paret del vas; el cos manifesta una disposició cilíndrica i, en algunes ocasions, una mica sortint o reentrant; el fons és umbilicat. Els exemplars més antics poden presentar nanses isolades o adherides i en forma de trena. A retenir les dimensions grans de la forma: els diàmetres interiors de Margalef se situen entre els 20 i els 27,5 cm i al Tossal de les Tenalles entre els 20 i els 36,8 cm. La decoració és molt variada: damunt de l'ala acostuma a presentar dents de llop en punta de diamant, ocasionalment combinades amb altres motius. La superfície externa del cos apareix dividida per bandes en dos o tres registres, segons la mida del vas, i poden contenir una àmplia gamma de solucions geomètriques o fitozoomorfes.

Correspon als *kalathoi* més antics de la vall del Segre, una forma originària del Llevant peninsular, que es pot datar en la segona part del període ibèric ple. D'aquí s'estengué a Catalunya, vall de l'Ebre i sud de França. A les terres lleidatanes sembla arribar a finals del s. III aC i es característic de la primera meitat de la centúria següent. Això no obstant, atesa la senzillesa formal la forma 4.1 pot perdurar, de forma minoritària una mica més, amb temàtiques decoratives evolucionades. En un primer moment es considerà una influència del taller de Fontscaldes (PELLICER 1966, 106); posteriorment s'han pogut constatar les diferències i la relativitat de les semblances (GUÈRIN 1986, 83-89; LAFUENTE 1992, 53-56). Avui cal valorar la formació d'uns estils propis a l'occident de Catalunya (CONDE 1992, 125-127).

Forma 4.2. (fig. 11, 1-3). (*CIT Antigues-Recents*). *Kalathos* d'ala totalment exvasada o gairebé, regruixida a l'exterior fins derivar en un perfil més o menys triangular; el cos és cilíndric o lleugerament troncocònic. Els diàmetres de les boques són sensiblement menors que la forma anterior: 19,5 cm de mitjana a la Plaça de Sant Joan, 19 cm als Jardins de Pompeu Fabra, 14 cm a La Paeria, entre els 14 i 21,5 cm al Portal de Magdalena. Un exemplar de La Suda amida 13,5 cm de diàmetre intern de la boca i 15,5 cm d'alçada, amb una base umbilicada (fig. 11,5). Predominen les decoracions geomètriques. Les vores netament triangulars presenten dents de llop separades entre si i semicercles concèntrics al cos (fig. 11, 1). A la Plaça de Sant Joan podrien datar-se al s. II aC. L'exemplar de La Suda introdueix algunes novetats: la vora presenta grups de traços efectuats amb pinta múltiple i espais de reserva, i el cos bandes amples i filets amb un registre únic de costellams. No té context clar, però opinem que una datació des de mitjan s. II aC s'hi adiu. La Paeria ens indica que alguns individus poden assolir la part central del s. I aC. Els exemplars de vora triangular i parets una mica corbades es daten a les Illes Balears entre 175 i 125 aC (forma 2 de NICOLÁS, CONDE, 1993, 21-22).

Forma 4.3. (figs. 11, i 12 a 14). (*CIT Recents- CIR Plenes*). *Kalathos* de vora reentrant, en molts casos de major gruix que la paret; cos cilíndric o troncocònic i fons umbilicat. Els diàmetres interiors de les vores són en general una mica menors que els de la forma 4.1, però encara hi ha exemplars força grans. A Olriols una desena d'exemplars mesurats aporten una mitjana de 23,2 cm. En altres llocs: 24,2 cm a La Alegría, 18,5 cm al Solar de la Diputació d'Osca, 25,4 cm als Castellassos i de 24,5 a 27,5 cm al Tossal Gros. Hi ha exemplars gegants a Les Corques, amb 35 cm, i molt petits: 13,2 i 20,5 cm a Torre Claret o 19 cm a Castelló. A la Plaça de Sant Joan de Lleida sis casos se situen entre els 20,6 i els 24 cm; encara són menors i segurament més tardans a La Paeria: tretze mesures entre els 12,4 i els 31,8 cm —mitjana de 20,4— i encara més al Portal de Magdalena: cinc exemplars entre els

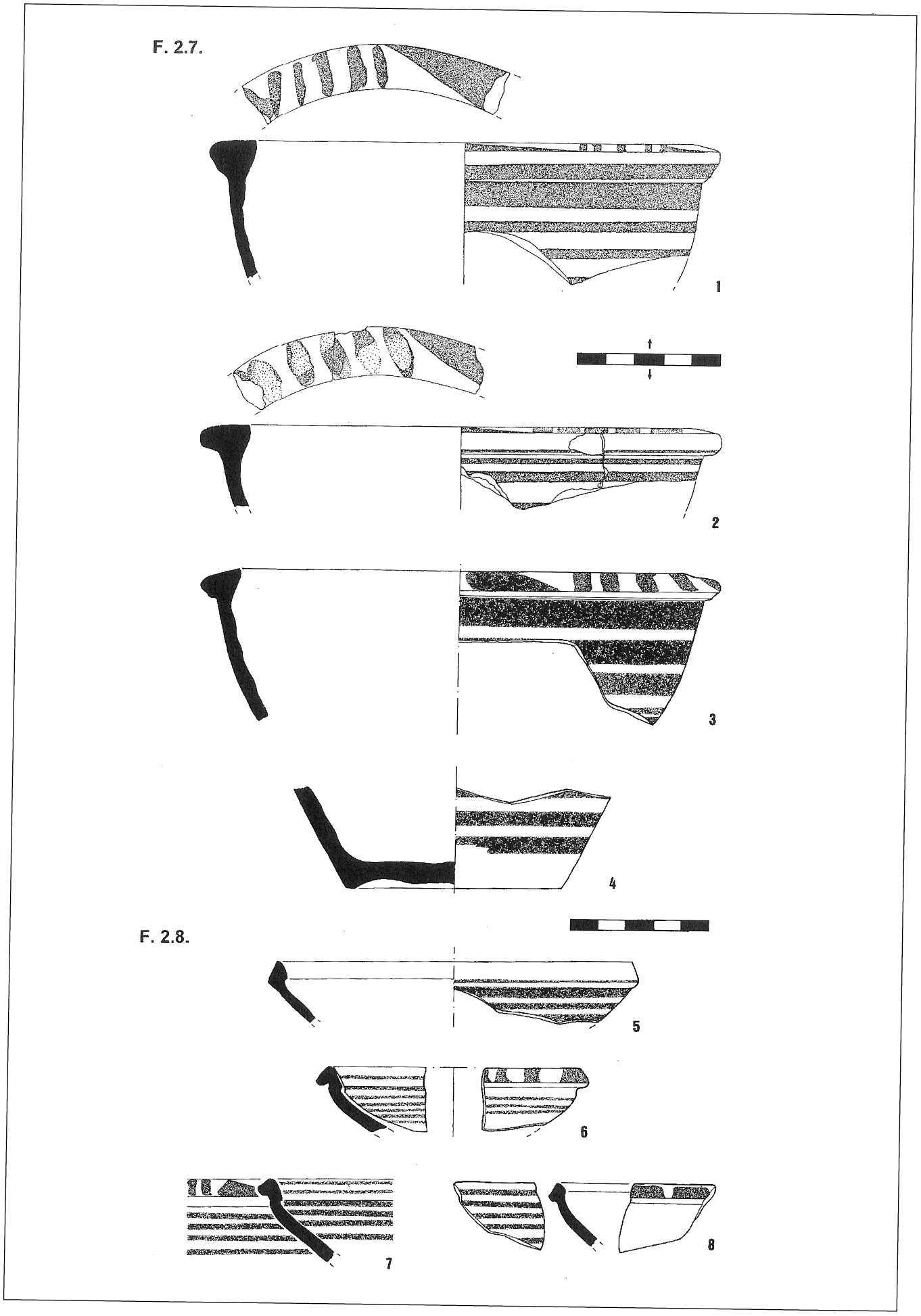

Fig. 8. *Formes 2.7. a 2.8.* 1-2. Raïmat (Lleida) (segons GARCÉS 1988, 39). 3-7. Antic Portal de Magdalena (Lleida).

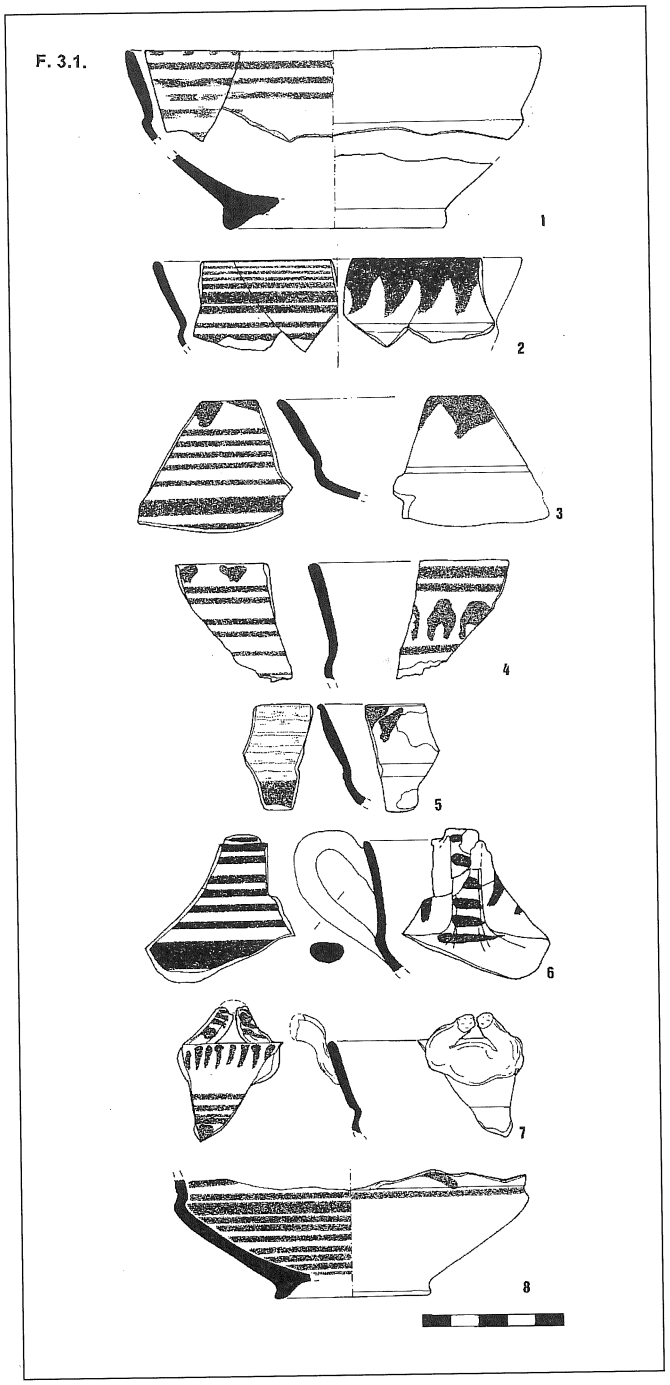

Fig. 9. *Forma 3.1.* 1, 4 i 7-8. La Paeria (Lleida); 2-3 i 5. Antic Portal de Magdalena (Lleida); 6. Jardins de Pompeu Fabra (Lleida).

12,6 i els 29,6 cm —mitjana de 19,5. La comarca de les Garrigues presenta dades similars: entre 10 i 26,3 cm a Bassa de La Torre i de 18 a 27 cm a La Fita. Ja a l'Urgell, entre finals del s. II aC i primer terç del segle I aC, a Missatges, comporten 25,6 i 26,5 cm per a peces amb pintura directa i mesures menors, de 16,4 i 22,5 cm per als casos amb bicromies, equivalents als aproximadament 23 cm de l'exemplar bicrom de Cortals. No hi ha cap jaciment a la zona amb fase del trànsit dels ss. II-I aC que no tingui *kalathoi* d'aquest tipus. L'origen cal cercar-lo en una derivació local de les formes 4.1 i 4.2. Es poden determinar variants:

—*Variant 4.3.a* Vora poc reentrant i ala del mateix gruix que la paret. Les dents de llop esdevenen cursives i sovint irregulars, amb una línia perimetral interna. Hi ha exemplars amb datació imprecisa als ss. II-I aC a Plaça de Sant Joan (fig. 11, 4), o des del 70 aC a La Paeria (fig. 12, 2). En algun cas la línia és central, amb petites dents de llop i grups d'esses encavalcades (fig. 12, 1).

—*Variant 4.3.b* Vora reentrant, ala engruixida i possible basculació exterior. Hi ha exemplars de vora plana en vasos de forta tendència cilíndrica i carena marcada en la base, juntament amb d'altres de vora lleugerament inclinada, encara que no sempre, en vasos lleugerament troncocònics. L'ala és decorada amb dents de llop relativament regulars. Cos força cilíndric i decorat amb fulles exemptes amb grans bràctees, datable entre 115/110 i 95/90 aC a Guissona (fig. 12, 3). Del primer terç del s. I aC sembla ésser un *kalathos* de Missatges que inicia ja les dents de llop estirades, però encara manté una nansa prima i adherida, i decoració al cos en dos registres: el superior amb afinitats amb la peça anterior, i l'inferior amb una sèrie de semicercles concèntrics (fig. 12, 4). Del mateix jaciment i amb idèntica cronologia és un altre exemplar, amb l'ala ja inclinada i el cos lleugerament troncocònic, sense anses, però amb motllures a la zona d'unió del cos amb la vora; les dents de llop, estirades, apareixen unides amb una línia perimetral i els motius del cos són similars a l'anterior (fig. 13, 3).

Un grup d'exemplars presenten la vora engruixida i mitjanament reentrant, amb decoració de traços amb pinta múltiple i banda perimetral a La Paeria (fig. 12, 4), des del segon terç del s. I aC. Sovint és més fàcil detectar variables que afinar cronologies. Possiblement de principis del s. I aC són els *kalathoi* de característiques formals ja vistes, però decorats amb dents de llop estirades i isolades (fig. 13, 1-2) i temes geomètrics al cos amb fins pinzells múltiples. La tècnica Olriols de bicromia sembla introduir també força novetats, o millor dir, simplificacions. Així en un *kalathos* datable al primer terç del s. I aC a Missatges observem una inusual tendència reentrant de la vora i un perfil troncocònic acusat; comparteix, però, les dents de llop estirades i unides, i les temàtiques geomètriques amb pinta múltiple (fig. 14, 2).

—*Variant 4.3.c* Vora reentrant, equidistant entre els dos costats i perfil sempre troncocònic. Tot i la coexistència innegable de variants, sembla una evolució de la variant anterior. Les vores acostumen a presentar dents de llop molt estirades, amb la línia perimetral ondulada entre elles, resseguint-les (fig. 14, 4), separant-les (fig. 14, 1) o bé amb altres solucions com petites dents de llop (fig. 14, 3). El cos pot presentar un registre metopat en vertical (fig. 17, 4) en sincronia amb l'estil Elx-Arxena, però acostuma a subdividir-se en petits camps horitzontals, on les bandes i les línies guanyen un inusitat protagonisme (fig. 14, 3). Aquesta darrera solució, com veurem, tindrà força èxit amb la forma 4.4. Les cronologies, quan es disposen, indiquen dades més tardanes: a Cortals segon quart del s. I aC, afí a La Paeria i impossible de determinar a Olriols.

Dos *kalathoi* de vora acusadament reentrant van aparèixer a l'estrat VI A2 d'*Albintimilium*, datable entre els anys 60-50 aC, i per als quals s'ha proposat un origen en la Catalunya meridional (CONDE 1996, 146 i fig. 14, 1 i 7). També es coneix una petita vora procedent d'Albenga (CONDE 1996, fig. 20, 4).

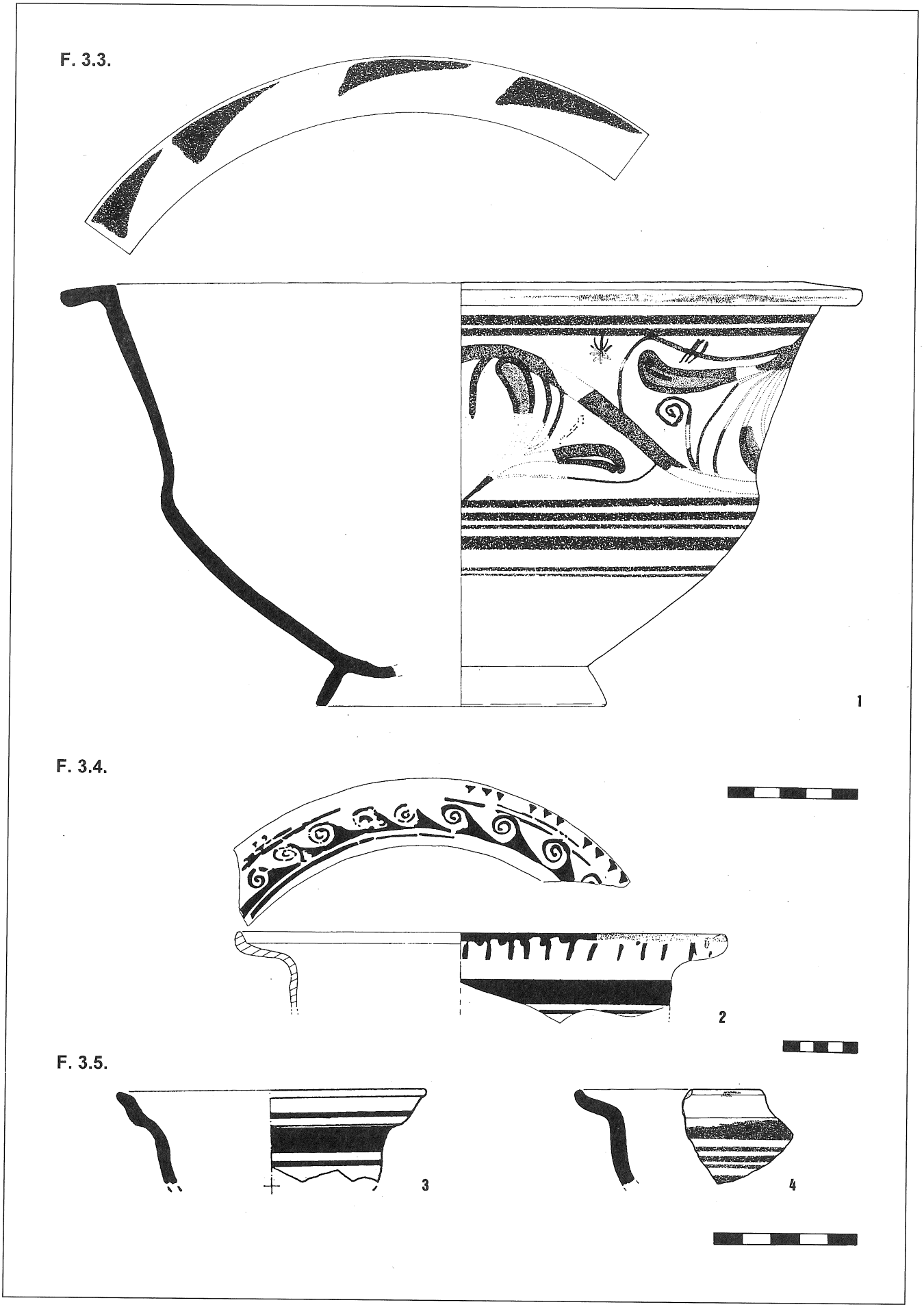

Fig. 10. *Formes 3.3. a 3.5.* 1. Missatges (Tàrrega) (segons GARCÉS, SAULA 1996, 49-50); 2. Olriols (Sant Esteve de Llitera) (segons CALVO 1985, fig. 16,2); 3. Cortals (Cervera) (segons LAFUENTE, LÓPEZ 1987, 24 i n. 28), 4. La Paeria (Lleida).

Forma 4.4. (fig. 15). (*CIR Transicionals*). *Kalathos* evolucionat. Vora totalment reentrant i flexió exvasada a la part superior del cos, mentre la part inferior pot ésser cilíndrica o troncocònica. Les mesures són modestes: 22 cm a La Fonteta de Grealó —amb una alçada propera als 23 cm i fons umbilicat— (fig. 15, 1); 18 cm al Portal de Magdalena (fig. 15, 2). Altres mesures al mateix jaciment aporten entre els 15,2 i els 15,8 cm, —equivalents als 16 cm d'un vas de Plaça de Sant Joan—, sense comptar les formes acusadament verticals de boca estreta, de 10,2 a 15,8 cm (fig. 15, 4-5).

Desapareguda la tècnica Olriols i entrant en joc les aiguades ataronjades, possiblement en època augustal, observem com els triangles allargats —ja no es poden considerar dents de llop— guanyen les vores, sols o intercalant grups de dos o tres traços. Al cos les bandes i línies comencen a perdre jeraquies, i els registres són petits i secundaris, amb motius molt evolucionats: les emes entre traços, potser derivades dels costellams amb pinta múltiple, les esses encavalcades com a motiu principal i no secundari (fig. 15, 1), els triangles reomplerts amb pinzellades (fig. 15, 2) —tan afins a la fig. 20, 6 que recorden una mateixa mà— o els arquells (fig. 15, 3), substituts dels semicercles concèntrics.

La tendència exvasada de la meitat superior del *kalathos* es comú als exemplars més tardans. Amb una posició molt diferent de la vora, de la decoració de l'ala i de la solució compositiva del cos, s'observen similituds formals en un exemplar emprat com a urna cinerària a la necròpolis de *Mago* (Maó, Menorca), amb una datació incerta, però possiblement julia-clàudia (NICOLÁS, CONDE 1993, 116-117). Això no obstant, on es troben més semblances formals és en l'estil Elx-Arxena, a la segona meitat del s. I aC.

Forma 4.5. (figs. 16-17) (*CRPT*). *Kalathos* evolucionat. Vora reentrant i regruixada, perfil acusadament troncocònic i fons amb un petit peu amb superfície de repòs plana, manllevat de les ceràmiques comunes. Culmina la reducció de mides anunciada per les formes anteriors. A Raïmat tretze vasos calculables donen de 13,2 a 18,2 cm, però la majoria es concentren puntualment entre els 14 o 15 cm. Els fons coneguts tenen entre 6 i 7 cm de diàmetre exterior. Aquestes mesures es repeteixen amb asombrosa fidelitat en altres jaciments: 14 cm i escaig fa l'únic exemplar adscribible de Plaça de Sant Joan —14,8 cm—, un vas sencer del Portal de Magdalena que, a més a més, permet calcular una alçada de 12,8 cm (fig. 17, 3). Això no obstant, en aquesta darrera estació hem pogut mesurar fins a vint-i-tres vasos, que van dels 10,6 als 21,4 cm, amb una mitjana sensiblement major: 18,6 cm. Es troben mesures intermèdies en altres localitats: 16,8 cm al Tossal Gros, 17 cm a Mas de Melons (Castelldans) i 19,2 cm a Guissona. Pel que fa a la decoració esdevé monòtona i simple: la superfície externa de la vora presenta triangles molt allargats entre grups de quatre o cinc traços i el cos presenta una senzilla decoració geomètrica de bandes horitzontals i, com a molt, amb una banda central ampla. La variabilitat de les vores és remarcable i ja fa alguns anys se n'estabilren per a Raïmat cinc tipus (GARCÉS 1988, 20-21). Avui, però, no considerem rellevant aquest fet i reunim tots els exemplars en un conjunt, que contraposem a un altre de localitzat, principalment, al Portal de Magdalena.

—*Variant 4.5.a.* (fig. 16). Presenta formes fines i la meitat dels exemplars tenen engalba vermellosa.

—*Variant 4.5.b.* (fig. 17). Forma més "robusta", amb vores de vegades poc reentrants (fig. 17, 2-3) i decoració encara més simplista. És impossible en l'actualitat determinar la contemporaneïtat o posterioritat cronològica de les variants.

Excepte algun exemplar clarament superficial a La Paeria, no apareix en els nivells anteriors al 10 aC. Hi ha trenta-sis vores al conjunt de Raïmat, on esdevé la forma distintiva. Posteriorment s'ha vist superat per la troballa de seixanta-quatre exemplars, alguns gairebé sencers, a Portal de Magdalena. Petites quantitats s'han trobat al Tossal Gros, Mas de Melons (PÉREZ ALMOGUERA 1988, 71-88), Bassa de la Torre, el Gatellar (les Borges Blanques), Fogonussa B (Sant Martí de Riucorb) i Guissona. Esdevé una singular forma local de la CPRT. Fora de la vall del Segre ja havíem indicat la presència d'aquesta ceràmica a *Tarraco* (AMO 1985, fig. 16, 8-9), confirmada pels materials inèdits del Passatge Cobos.

Forma 4.6. (fig. 18, 1-3). (*CIR*). *Kalathos evolucionat. Kalathos* d'ala penjant i cos troncocònic. Alguns exemplars procedents de La Paeria indicarien una cronologia de mitjan s. I aC, amb solc a la vora i registres amplis, en algunos casos amb retícula romboïdal (fig. 18, 1). Els elements propis de la segona meitat del s. I aC són ben presents en vasos del Portal de Magdalena: basculació i engruiximent de la vora, triangles molt separats pintats damunt de l'ala i registres subordinats a les línies amb dobles ferradures, indici de transicionalitat. Un vas procedent de Gebut (Soses) amida només 14 cm de diàmetre de boca i té una alçada de 10,7 cm. Malgrat suportar una restauració antiga, la vora regruixida, els triangles entre dos traços a l'ala i la subordinació del cos a les línies i bandes, només alterada per una sèrie horitzontal d'esses ganxudes (fig. 18, 3) l'equiparen a les CIR transicionals que hem vist per la f. 4.4.

Forma 4.7. (figs. 18, 4-6 i 19) (*CIR*). Contenidor obert de vora exvasada, flexionada en forma d'ala penjant i amb un solc en el plànol superior per facilitar l'encaix de la tapadora. El cos és troncocònic. Malgrat ésser una forma abundosa —més de cinquanta individus a La Paeria i altres tants al Portal de Magdalena, com a jaciments més destacats— no disposem d'exemplars sencers, ignorant la solució de la base. En nombrosos casos és possible determinar el diàmetre interior de la vora i observar una gran variació de mides, sovint grans. Catorze mesures a La Paeria dónen de 17 a 32 cm —mitjana de 23 cm—; dos exemplars dels Jardins de Pompeu Fabra amiden 13 i 31,4 cm, respectivament, i nou casos al Portal de Magdalena entre els 13 i els 31,4 cm —mitjana de 25 cm— En funció de la morfologia de la vora és possible distingir:

—*Variant 4.7.a* La vora és inclinada i clarament separada del cos del vas. Conté els indivudus més antics, mai anteriors a l'any 70 aC i molt reixits a La Paeria. Les ales apareixen decorades amb triangles allargats i separats (fig. 18, 4-5) i el plànol superior és molt horitzontal, per l'afinitat dels *kalathoi* deuen d'ésser vasos de mitjan s. I aC. La variant presenta una basculació de la vora, que s'enfonsa per l'interior, fet que coincideix amb la decoració de parelles de traços entre triangles a la vora i línies i triangles reomplerts

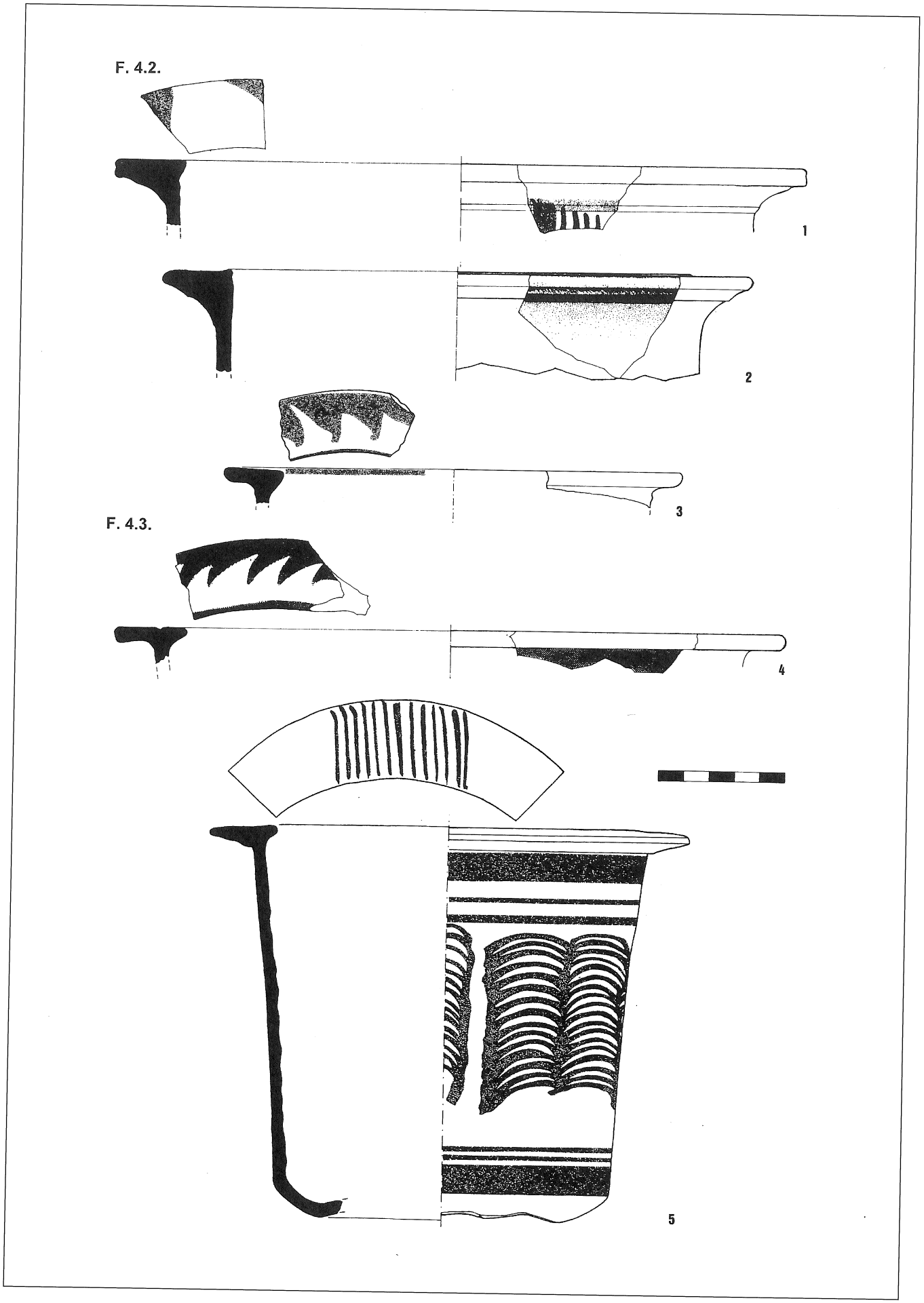

Fig. 11. *Formes 4.2. a 4.3.* 1-2 i 4. Plaça de Sant Joan (Lleida) (segons JUNYENT, PÉREZ 1995, 226); 3. La Paeria (Lleida); 5. La Suda (Lleida).

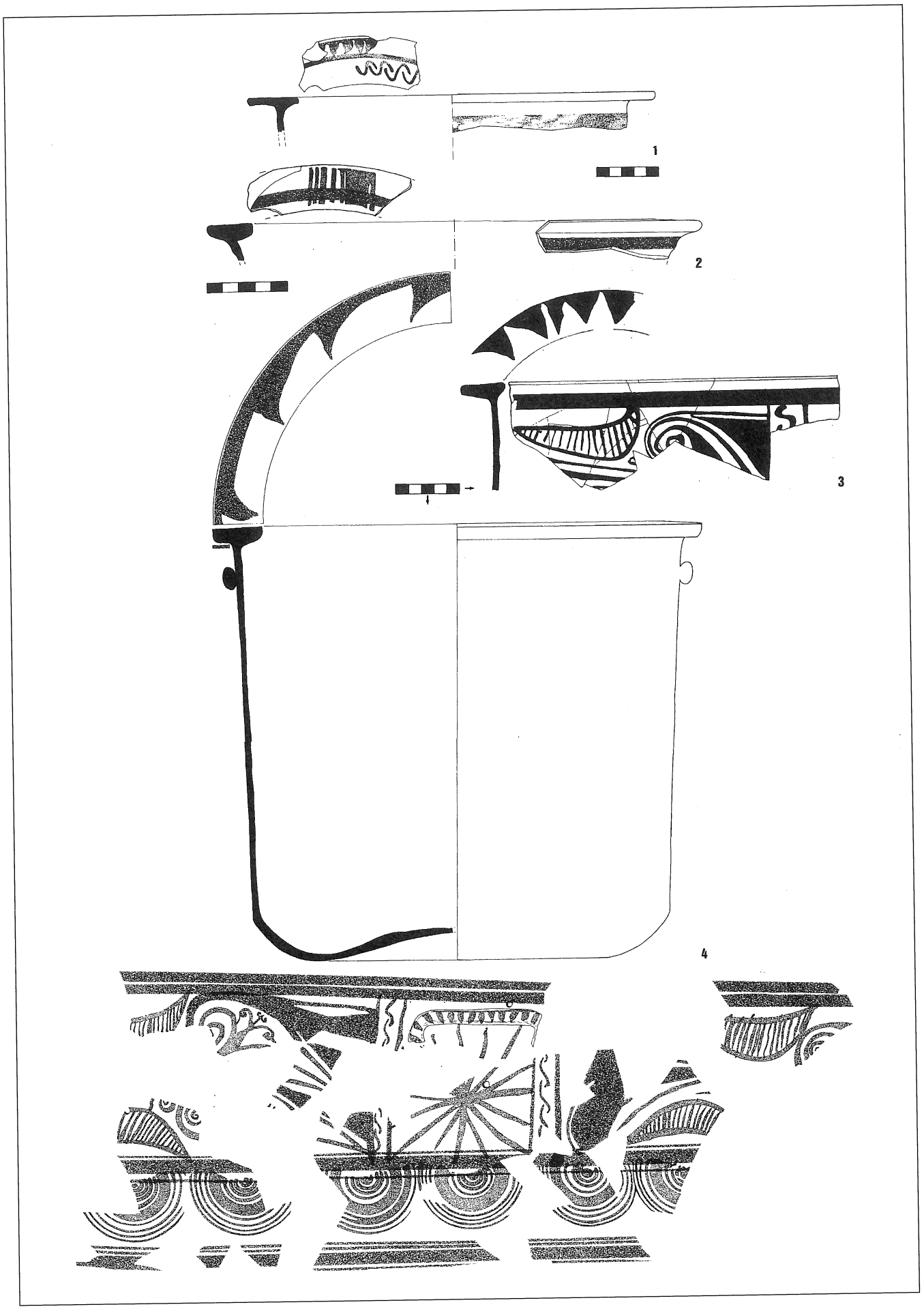

Fig. 12. *Forma 4.3.* 1. Plaça de Sant Joan (Lleida) (segons JUNYENT, PÉREZ 1995, 227); 2. La Paeria (Lleida); 3. Camp Primer (Guissona) (segons GUITART *et al.* 1998, fig. 13); 4. Missatges (Tàrrega) (segons GARCÉS, SAULA 1996, 43-44).

de traços, motius propis dels *kalathoi* transicionals, per la qual cosa deu perviure pels volts del canvi d'era (fig. 18, 6).

—*Variant 4.7.b* La vora esdevé totalment penjant i s'aproxima a la paret del vas. Sembla arrancar una mica més tard que la variant anterior i conté motius transicionals com les dobles ferradures a mà alçada (fig. 19, 1-5). Possiblement pertany al darrer terç del s. I aC, però en desconeixem el moment final, tot i que conviu amb altres variants.

—*Variant 4.7.c* La vora apareix totalment fusionada amb el cos. Sembla l'evolució lògica de la variant anterior. El solc marcat de 4.7.a/b ha desaparegut (fig. 19, 6-7) i la decoració és inequívocament transicional. Per la seva absència a Paeria, aniria des l'any 10 aC al 40 dC si se'n confirmés la inexistència en conjunts tipus Raïmat. És molt prolífica al Portal de Magdalena.

Les variants poden obeir a factors no sempre cronològics, tals com la diferent habilitat dels obradors. Les engalbes ataronjades són més abundoses a les variants b i c, un altre indici de la seva modernitat. El contenidor troncocònic és una forma específica de la vall del Segre, que una vegada més ens mostra una gran capacitat creadora entre els ceramistes del s. I aC. És possible que l'origen estigui en una deformació molt acusada dels *kalathoi*.

Grup 5

Forma 5.1. (fig. 20, 1-5). (*CIR-CRPT*) Gerreta bicònica de vora exvasada, llavi arrodonit i dues anses senzilles que assoleixen l'alçada del plànol superior de la vora. En l'únic perfil sencer que coneixem el fons del qual no té peu (fig. 20, 1). A La Paeria, cinc exemplars aporten diàmetre de la boca, entre els 10,8 i els 13 cm, la qual cosa comporta una mitjana d'11,8 cm, que coincideix amb els 11,6 cm de l'únic exemplar calculable a Portal de Magdalena, però tan deteriorat que podria correspondre a un gerro (fig. 20, 4). Hi ha una gran diversitat en els detalls de les vores, més o menys ganxudes a La Paeria, una tendència que s'accentua en els exemplars de Portal de Magdalena. La pintura ocupa la superfície interna i externa de la vora, la part superior i l'inici de la flexió de la cara externa del cos i els costats externs de les nanses. Les vores poden presentar traços oblics o bandes; les anses, pinzellades horitzontals, la part superior del cos sol presentar un registre emmarcat. En alguns casos es tracta d'un tall progressiu amb circells i fulles petites de tinta plana (fig. 20, 1-2), en altres ocasions se substitueix per un registre metopat en vertical (fig. 20, 3) o per retícula romboïdal (fig. 20, 3).

Relativament freqüent a La Paeria, tindria una cronologia des del 70 aC. L'exemplar del Molí d'Espígol va aparèixer associat a campaniana B en la darrera i mal conservada fase del jaciment (Hab. 96, Tornabous I), tipològicament molt afí a les sèries de Paeria. La mínima presència a Portal de Magdalena, amb engalba ataronjada, i d'algunes carenes amb temàtica fitomorfa a Raïmat ens indiquen una pervivència entre les CIR transicionals i les CRPT. La forma possiblement tingui el seu origen en les gerres bicòniques de major mida presents en poblats ibèrics com Margalef i el Tossal de les Tenalles. L'origen local, adaptat a la industrialització creixent, explicaria la temàtica fitomorfa desacurada, així com l'absència de paral·lels estrictes en altres regions.

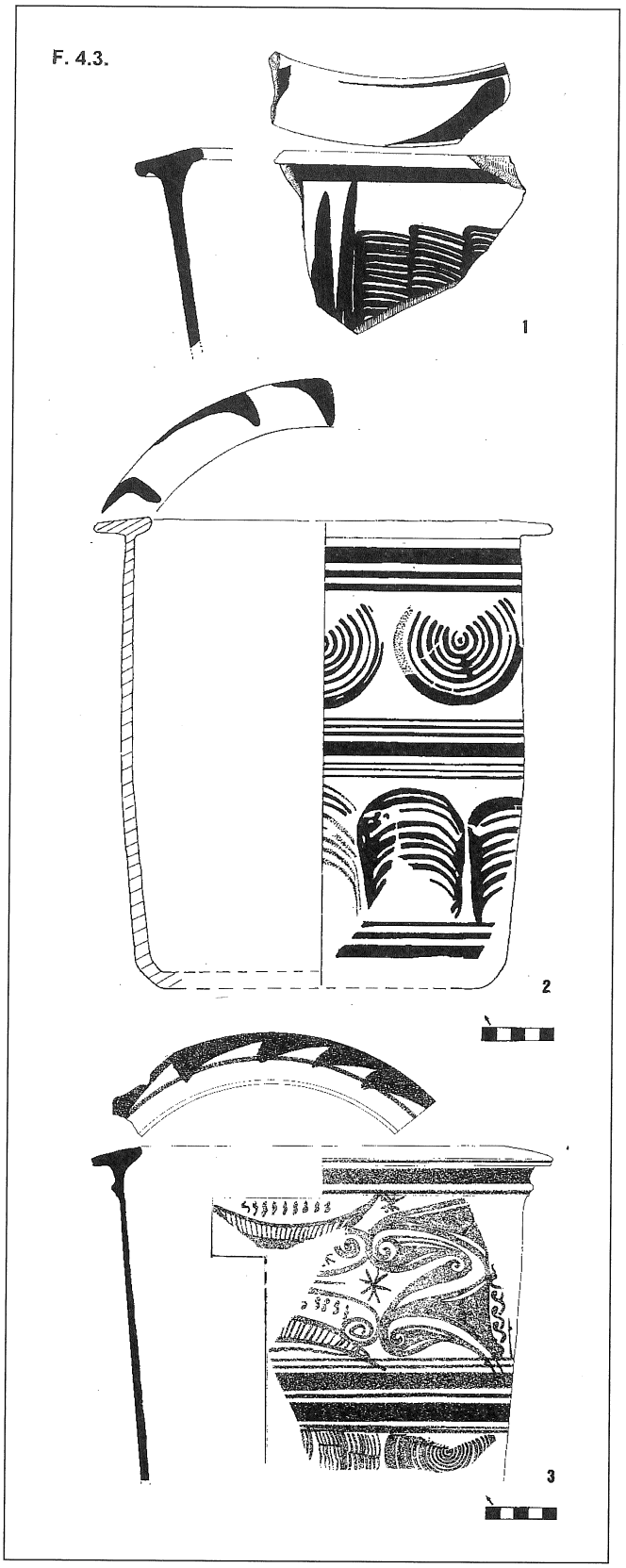

Fig. 13. *Forma 4.3.* 1. La Vispesa (Tamarit de Llitera) (segons MARCO, BALDELLOU 1976, 97a); 2. Olriols (Sant Esteve de Llitera) (segons CALVO 1985, fig. 11); 3. Missatges (Tàrrega) (segons GARCÉS, SAULA 1996, 42).

Forma 5.2. (fig. 20, 6). (*CIR Transicionals*). Gerra afí a la forma anterior, però de major mida, coneguda per un únic exemplar de Gebut (Soses) molt restaurat. El diàmetre intern de la boca és de 14 cm i l'alçada conservada de 14,7 cm. Les anses són dobles i sobresurten lleugerament per damunt de la vora, decorades amb grups de pinzellades horitzontals i verticals. La vora també va rebre traços oblics a la cara externa, la part superior del cos presenta un camp dividit en dos registres: en el superior triangles reomplerts de traços, en el de sota una seriació de dofins. Tot i que d'aquest exemplar s'ignora el registre estratigràfic, la decoració de triangles es repeteix amb sorprenent fidelitat en un *kalathos* transicional del Portal de Magdalena (fig. 15, 2); així mateix la temàtica dels dofins sembla que pertany a aquest horitzó. Això ens porta a una datació augustal.

Forma 5.3. (fig. 21, 1). (CIT). Gerro de cos cilíndric, possible *oinochoe*. Forma rara i fragmentària. De la Plaça de Sant Joan (Lleida) procedeix el cos d'un exemplar decorat amb costellams (JUNYENT, PÉREZ 1995, figs. 28-29). No té context i no es pot descartar una atribució al llarg del s. II aC, en part anterior a la temàtica que ens ocupa. Crida l'atenció l'absència de *choes* entre les CIR i sèries posteriors, quan eren conegudes en ambients anteriors al Tossal de les Tenalles (SERRA RÀFOLS, COLOMINAS 1958-65, pl. 15, 3) i a finals del s. III aC a Margalef (JUNYENT 1972, fig. 15). Cal considerar que aquestes són precisament les formes característiques dels serveis de la ceràmica de vernís roig ilergeta primer, i de les ceràmiques comunes engalbades després.

Grup 6

Forma 6.1. (fig. 21, 4). (*CIT Recents*). Olpe de vora flexionada i exvasada, coll estret i carena marcada; de l'ansa només es conserva l'arrancament. Representat per un fragment procedent de la sitja número 1 de Missatges (Tàrrega). El diàmetre interior de la vora és de 7 cm. Presenta la bicromia tipus Olriols, amb decoració pintada de línies a la cara interna del llavi i pinzellades verticals a l'externa, la vora conté rectangles entre traços, amb paral·lels a Olriols; al seu torn, el coll conté dues puntes de fletxa entrellaçades a la base, un serpentiform i un registre entre dues línies format per parelles de traços verticals. Datació: primer terç del s. I aC.

Forma 6.2. (fig. 21, 3). (*CIR*). Gerro de coll alt, vora flexionada i llavi arrodonit. Representat per un fragment singular procedent de La Paeria. El diàmetre interior de la vora és de 12,8 cm. La decoració pintada se situa totalment a la superfície externa, amb un conjunt de línies damunt la vora i començament del coll, on predomina un espai segmentat per parelles de línies curtes i oblíqües, amb algunes pinzellades irregulars entre elles. Es dataria a la part central del s. I aC.

Forma 6.3. (fig. 21, 2). (*Incerta*). Gerro de cos globular i vora engruixida. Forma difícil de precisar a causa de l'estat de fragmentació dels exemplars coneguts que, en general, presenten una vora flexionada i un engruiximent motllurat. Són vasos de notable diàmetre de la boca i conserven pintura en ambdós costats de la vora. Algunes troballes són de superfície, altres procedeixen del Portal de Magdalena.

Forma 6.4. (fig. 21, 5). (*CIR*). Tenalla de coll destacat i vora exvasada. Forma arcaïtzant amb decoració lineal; això no obstant, apareix inequívocament documentada entre els nivells sertorians d'Osca (JUSTE 1994, 150, fig. 19).

Forma 6.5. (fig. 21, 6). (*CIT*). Tenalla de cos globular i vora exvasada. Forma infreqüent, només representada per un vas incomplet procedent de la Plaça de Sant Joan de Lleida. El diàmetre intern de la vora és d'aproximadament 11,6 cm i presenta una complexa decoració en fris a la part superior i bandes en la zona d'unió amb el cos inferior. Podria tractar-se d'un vas de ple s. II aC; ja els seus descobridors no indiquen semblances (JUNYENT, PÉREZ 1995, 228 i 230).

Forma 6.6. Sítula globular. Tenalla de cos globular, vora exvasada i nansa-agafador superior. Vas adscribible al s. II aC, amb pervivències insegures entre les CIT Recents.

Forma 6.7. Tenalla globular amb broc inferior. Forma molt habitual entre la ceràmica ilergeta d'època plena i de començaments del s. II aC (CONDE 1988, 207-214), resulta estranya en ambients del s. I aC. En rigor podem afirmar que continua apareixent algun vas entre les CIR, però encara no n'hem localitzat exemplars pintats.

Grup 7

Forma 7.1. (fig. 22). (*CIR-CRPT*). *Pithiskos*. Petita tenalla de vora corbada o rectilínia, flexió marcada al coll i, generalment, anses senzilles (fig. 22, 2-3 i 5); en una ocasió mugrons (fig. 22, 7). S'observa, dintre de les moltes variants, una tendència a les vores arrodonides i els colls fortament inclinats entre les CIR, i una evolució gradual vers formes més anguloses, amb la vora vertical i el coll horitzontal a les CIR Transicionals i les CPRT. Els diàmetres de les boques tendeixen a eixamplar-se, així dos exemplars de La Paeria donen 6,4 i 7,4 cm, tres del Portal de Magdalena entre els 4,6 i els 9,2 cm, altres tres de Raïmat entre els 7,4 i els 11 cm i un de Guissona 16 cm. Gairebé sempre presenta engalbes, ataronjades al principi i vermelloses més tard.

La pintura dels exemplars més antics representa al coll una banda entre línies, motiu que derivà en simples línies. Del cos només podem comentar la presència d'un o dos registres, no sempre ben conservats, però no coneixem temàtiques fitomorfes, que semblen reservades a altres formes. A mitjan s. I aC trobem línies oblíqües (fig. 22, 1 i 3) i les dobles oves a mà alçada (fig. 22, 2). Entre les ceràmiques transicionals, a cavall del canvi d'era, es propaguen les "emes" entre traços —un costellam desacurat, que hem vist entre els *kalathoi* transicionals (fig. 22, 5) o les sèries de dofins (fig. 22, 4). Les CRPT presenten arquells, sèries d'esses (fig. 22, 6) o senzills reticulats (fig. 22, 7). Respecte a la distribució es documenten sis exemplars a La Paeria, des del 70 a.C. La forma tingué una gran propagació vers el canvi d'era i al llarg del s. I dC, a jutjar per la vintena de vores del Portal de Magdalena, on hi ha exemplars transicionals i posteriors, i un exemplar (fig. 22, 1) apareix ben datat en un estrat amb vernís negre i TSI. La perduració es reforçaria amb les tres vores de Raïmat i es confirmaria per la troballa de Guissona, per a la qual s'ha proposat una data de tot just inicis del s. II dC.

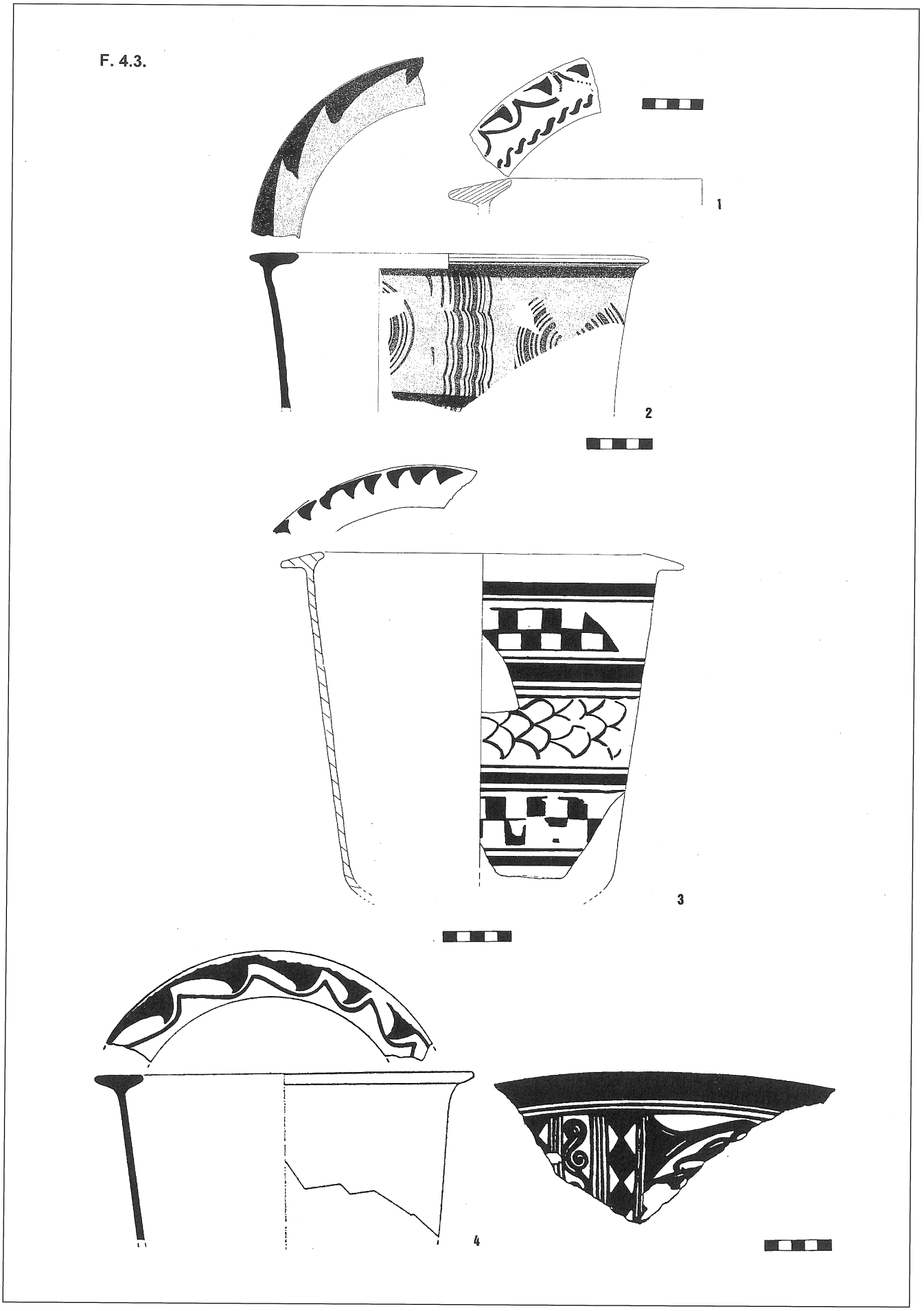

Fig. 14. *Forma 4.3.* 1 i 3. Olriols (Sant Esteve de Llitera) (segons CALVO 1985, figs 65,1 i 13); 2. Missatges (Tàrrega) (segons GARCÉS, SAULA 1996, 45); 4. Cortals (Cervera) (segons LAFUENTE, LÓPEZ 1987, làm. I).

No es fàcil distingir si som davant d'una evolució de les tenalles locals, amb forta tradició al solar ilerget, uns vasos més grans, amb un origen remot en les tenalles troncocòniques fenopúniques, ja presents a les factories del migdia peninsular des del s. VII aC (ROS 1989, 119) o, al contrari, d'una influència meridional tardana. En aquest sentit cal valorar les equivalències, més o menys generals, amb altres ceràmiques ibèriques afins, per exemple amb un fragment trobat al teatre romà de Sagunt en un dipòsit datable en època de Tiberi (ARANEGUI *et al.* 1985, 129-135). Més al sud és coneguda profusament i, limitant-nos a la fase final, durant els ss. II-I aC a l'Alcúdia d'Elx i a Cartagena, on constitueix la forma XVI de les ceràmiques de pervivència, amb la salvetat, però, de la tendència inclinada del coll en els exemplars d'aquella regió (ROS 1989, 118-120).

Forma 7.2. (fig. 23, 2-5). (*CIR-CRPT*). *Pithos*. Tenalla gran de vora arrodonida, flexió a la carena i en algun cas presència d'anses (fig. 23, 5). Malauradament, no es conserven exemplars sencers d'aquest vas de mitjanes i grans proporcions. La descripció és afí a la f. anterior.[19] Les observacions de transformacions a la vora apunten a un major arrodoniment intern, i d'angulositat i horitzontalitat del coll als exemplars més tardans. Les mesures internes de les boques s'esgraonen entre els 18 cm d'un vas dels Jardins de Pompeu Fabra, els 15,5 cm de mitjana a La Paeria, sobre sis exemplars, i els 13,6 cm de mitjana al Portal de Magdalena, també sobre sis individus. En aquest cas sembla que s'observa una lleugera reducció de mida i un acostament indiferenciat amb la forma anterior. Les engalbes ataronjades, rosa-des i vermelloses són omnipresents. Com la forma 7.1 el coll presenta al principi bandes horitzontals entre línies, que deixen pas a bandes del mateix gruix en els exemplars presumptament moderns. Tot i l'estat fragmentari de molts cossos s'intueix una major varietat decorativa que la forma precedent: metopats amb escacs, reticulats romboïdals (fig. 23, 5), sèries d'esses, arquells secants, o motius vegetals amb amples fulles trilobulades, espigues i circells (fig. 23, 4).

La desena de vores documentades a La Paeria confirmen que ja es coneguda a la zona des del 70 aC. La superen els quinze exemplars del Portal de Magdalena, molts d'ells amb engalba, que indiquen una vigència en un moment posterior, ja entrat el s. I dC. La resta de troballes, fora de context, a: Castellassos, Tossal Gros, Raïmat, Jardins Pompeu Fabra de Lleida, Mas de Melons (Castelldans), La Fita i Bassa de la Torre. Podem intuir un origen en vasos precursors al Tossal de les Tenalles, però com en el cas anterior, el sud-est peninsular ens brinda paral·lels òptims, cal destacar-ne les formes XV i XVIb de Cartagena, la segona amb vasos prou coneguts com els trobats al conjunt funerari d'incineració de la Torre Ciega, datables al canvi d'Era o com a més tard al llarg de la primera meitat del s. I dC (ROS 1989, 117-118 i 121-123). Al sud-est és també la forma "gran" i no la petita la que presenta motius vegetals esquemàtics, potser més naturalistes a la vall del Segre.

Forma 7.3. (fig. 23, 1). (*CIT Recents*). Tenalla de vora engruixida, flexió al coll i cos de tendència cilíndrica. Es coneix un fragment publicat de La Vispesa. Tot i que es localitzà sense context, la presència de bandes amples entre filets al coll i a la part inferior del cos, així com l'existència d'un fris de fulles estipulades entrellaçades i de circells, el situa a la primera meitat del s. I aC.

Forma 7.4. (fig. 24, 1-3). (*Totes les fases*). Tenalla amb vora de coll d'ànec. Es tracta d'una forma de llarga tradició a la cultura ibèrica, en la seva fase final molt minoritària, però present per petites quantitats en molts jaciments: Raïmat, Portal de Magdalena o La Paeria. En un cas a La Paeria presenta un diàmetre interior de la boca de 13 cm i una decoració de bandes, aigües i semicercles concèntrics (fig. 24, 3).

Forma 7.5. (fig. 24, 4-6). (*Totes les fases*). Tenalla amb vora de doble ressalt. Forma molt arrelada a la zona ilergeta en moments anteriors, a Margalef o Tossal de les Tenalles, perviu en menors quantitats i amb modificacions. En els exemplars tradicionals el ressalt és molt alt, proper al plànol de la vora i en forma d'ala sortint. Aquestes característiques encara es conserven al principi de la baixa època (fig. 24, 4); posteriorment el ressalt és menys vistós i més baix, al temps que la vora del vas també esdevé indefinida (fig. 24, 5), per culminar, ja entre les CRPT, en una simplificació dels elements (fig. 24, 6). Les decoracions de bandes i semicercles concèntrics al principi derivarien en línies i metopes més tard. Mentre que al Tossal de les Tenalles presenten uns diàmetres de boca entre els 19 i els 23,5 cm —a Plaça de Sant Joan de Lleida es mantindria en 23 cm en un moment encara antic—, a *Labitolosa*, ja a la primera meitat del s. I dC es reduiria als 18,5 cm.

Forma 7.6. (fig. 24, 7). (*CIT Recents*). *Pithiskos* de vora de doble llavi, perfil arrodonit, peu baix trapezoïdal i dues anses horitzontals separades del cos i de secció circular. Es coneix un únic exemplar procedent de Guissona, a l'anomenada fossa 1 (GUITART *et al.* 1998, 45 i núm. 51). Mesures aproximades: alçada, 9,2 cm; diàmetre de la boca, 6,5 cm; diàmetre de la base, 6,2 cm. La decoració consisteix en dents de llop a la vora, a la part superior del cos una línia contínua en forma de serra amb triangles de reompliment. També hi ha una línia ondulada a la carena i una altra a la nansa. La cronologia sembla força precisa, entre 115/110-95/90 aC.

Grup 8

Forma 8.1. (fig. 25). (*CIT Recents, CIR, CPRT?*). Tapadora. La vora té una marcada flexió vertical i el llavi és en general arrodonit. L'agafador pot presentar diverses solucions, amb predomini de les formes buides. Els diàmetres de les boques semblen indicar una gradual reducció, lògica després d'observar els presumptes vasos que devien tancar: a Missatges un diàmetre és de 34,4 cm; una mica més tard, a La Paeria, se situen entre els 24 i els 30 cm, un exemplar d'Olriols amida 20 cm i al Portal de Magdalena no sobrepassen

19. Diversos estudis han adoptat solucions afins. Així, M. M. Ros distingeix la forma XVIa (*pithiskos —7.1—*) de la XVIb (*pithos* —aquí 7.2—) (ROS 1989, 118-123), entesa la forma XVI com un vas tancat de petit diàmetre de boca, mentre la forma XV seria un *pithos* amb major diàmetre de boca i parets més reforçades, absent al nostre repertori formal.

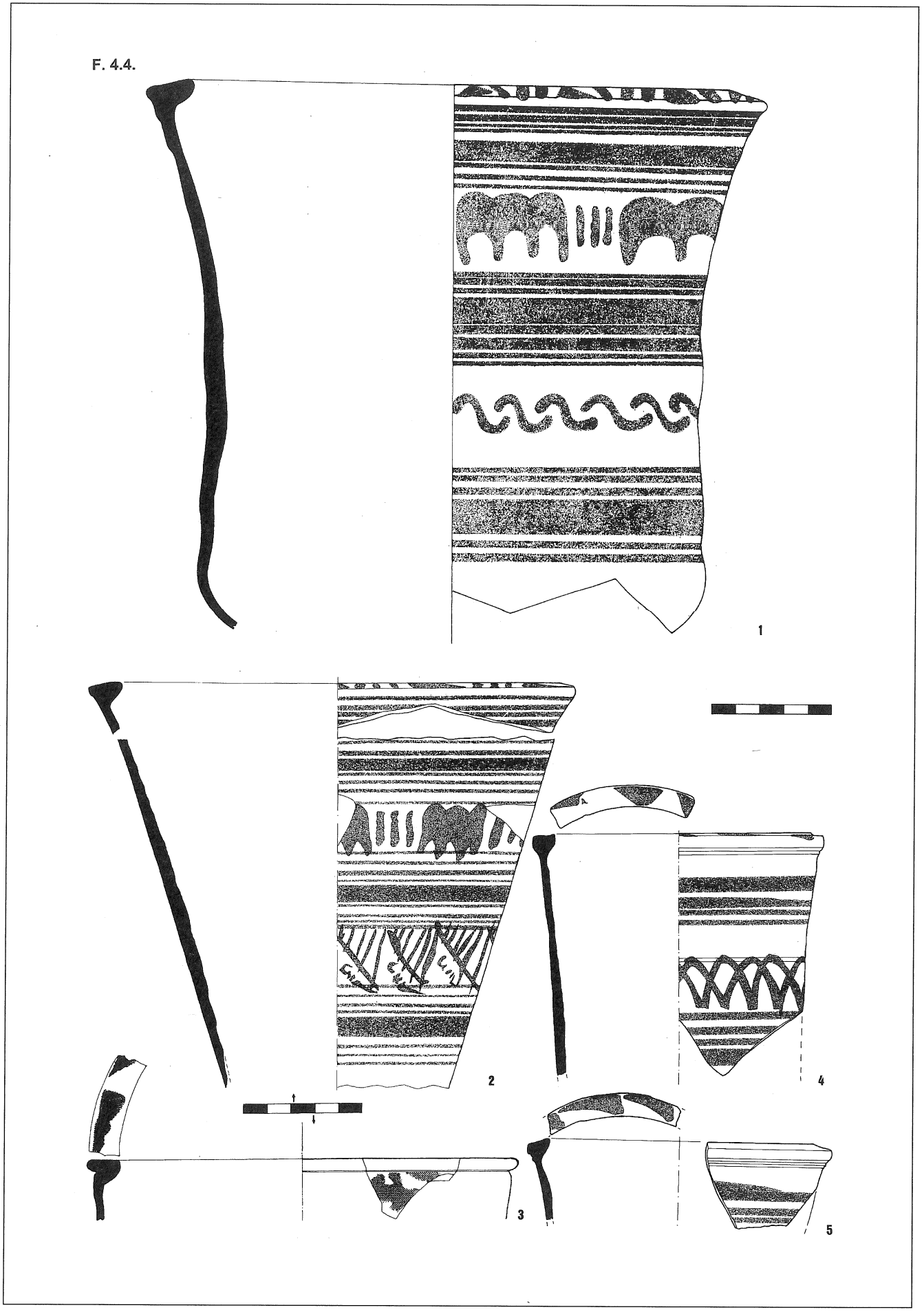

Fig. 15. *Forma 4.4.* 1. Fonteta de Grealó (Lleida) (segons JUNYENT, PÉREZ 1982, 78); 2-3 i 5. Antic Portal de Magdalena (Lleida) (2 segons GARCÉS 1995, fig. 3); 4. Plaça de Sant Joan (Lleida) (segons JUNYENT, PÉREZ 1995, 227).

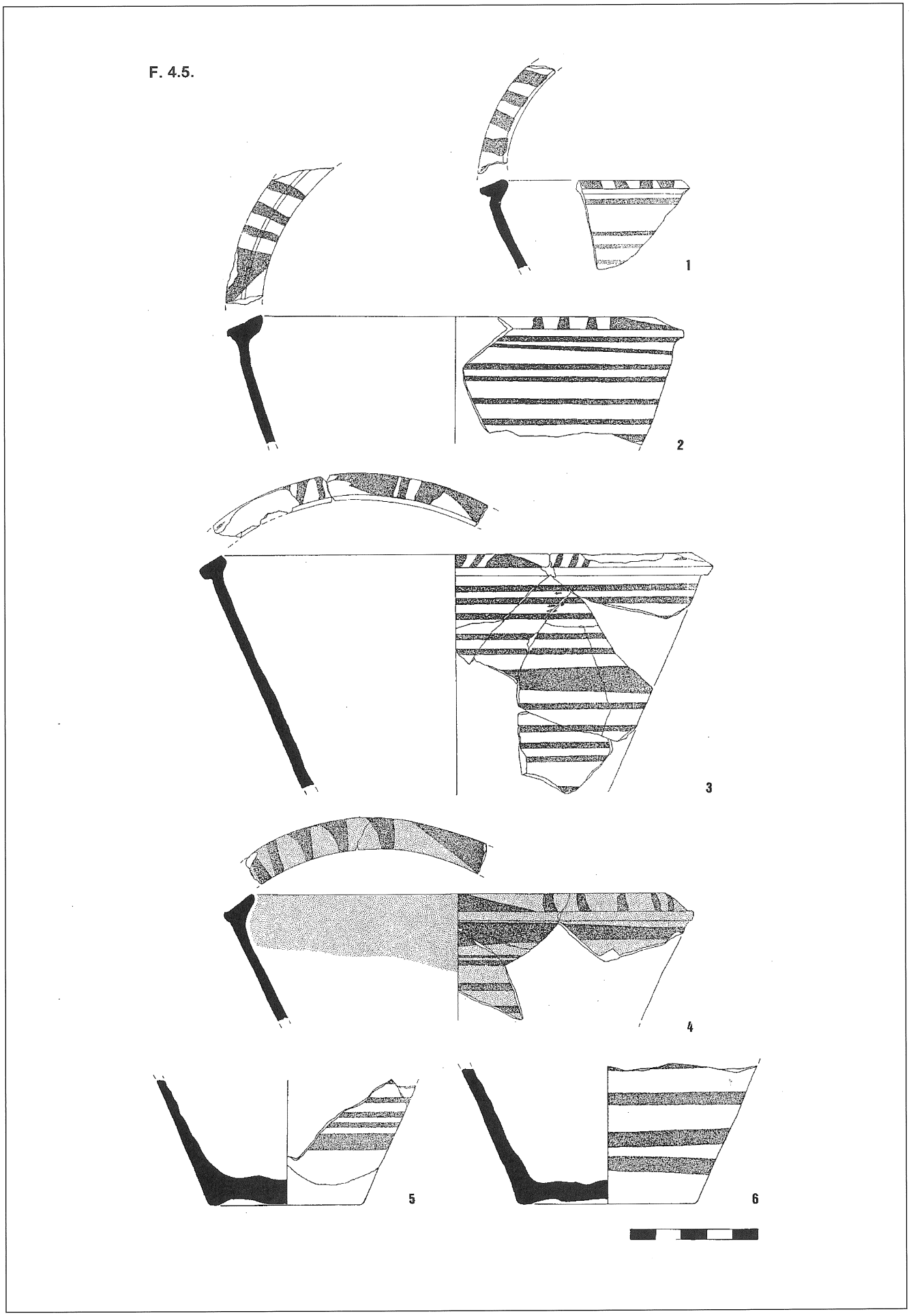

Fig. 16. *Forma 4.5.* 1-6 Raïmat (Lleida) (segons GARCÉS 1988, 33, 36 i 42).

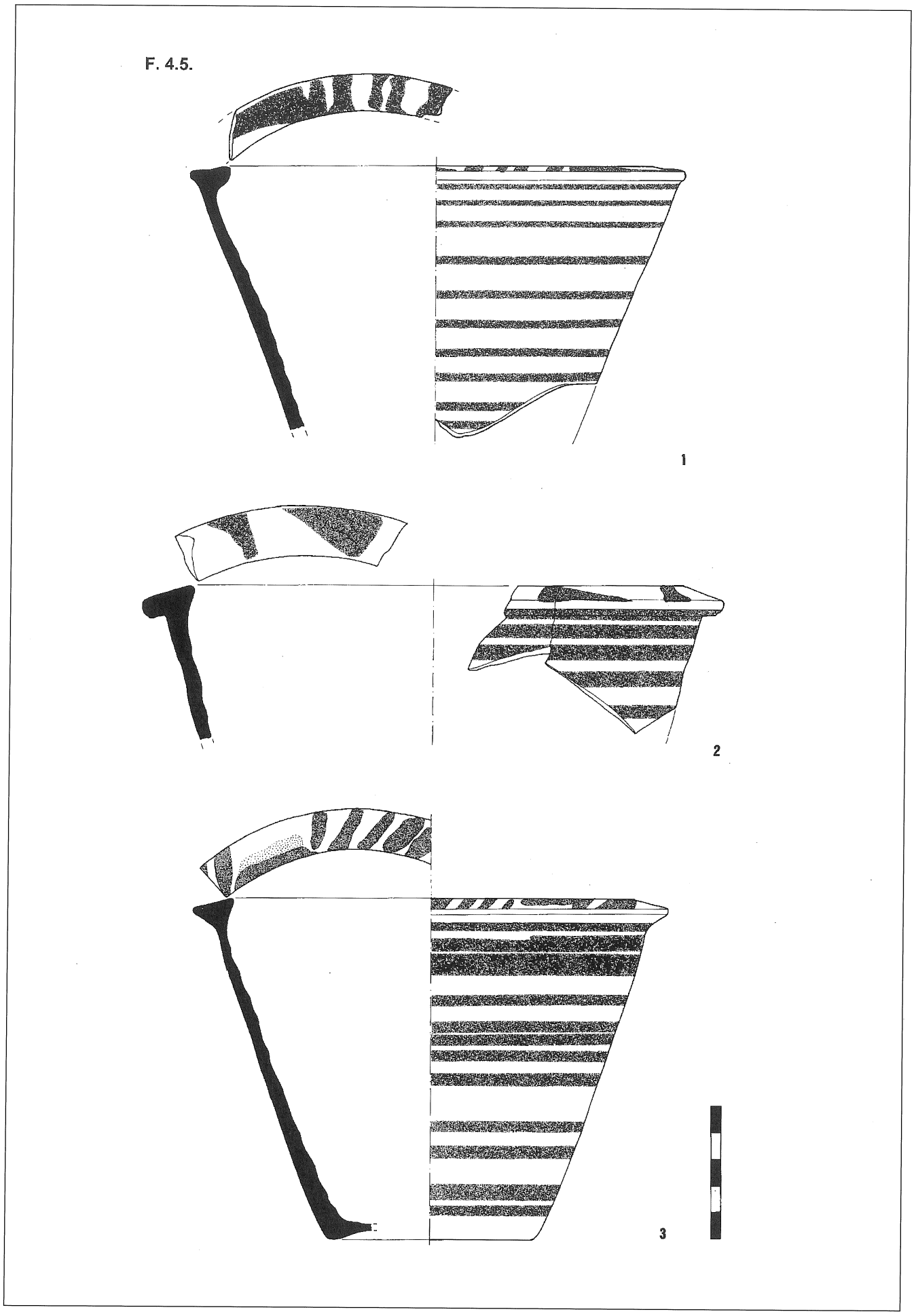

Fig. 17. *Forma 4.5.* 1-3 Antic Portal de Magdalena (Lleida).

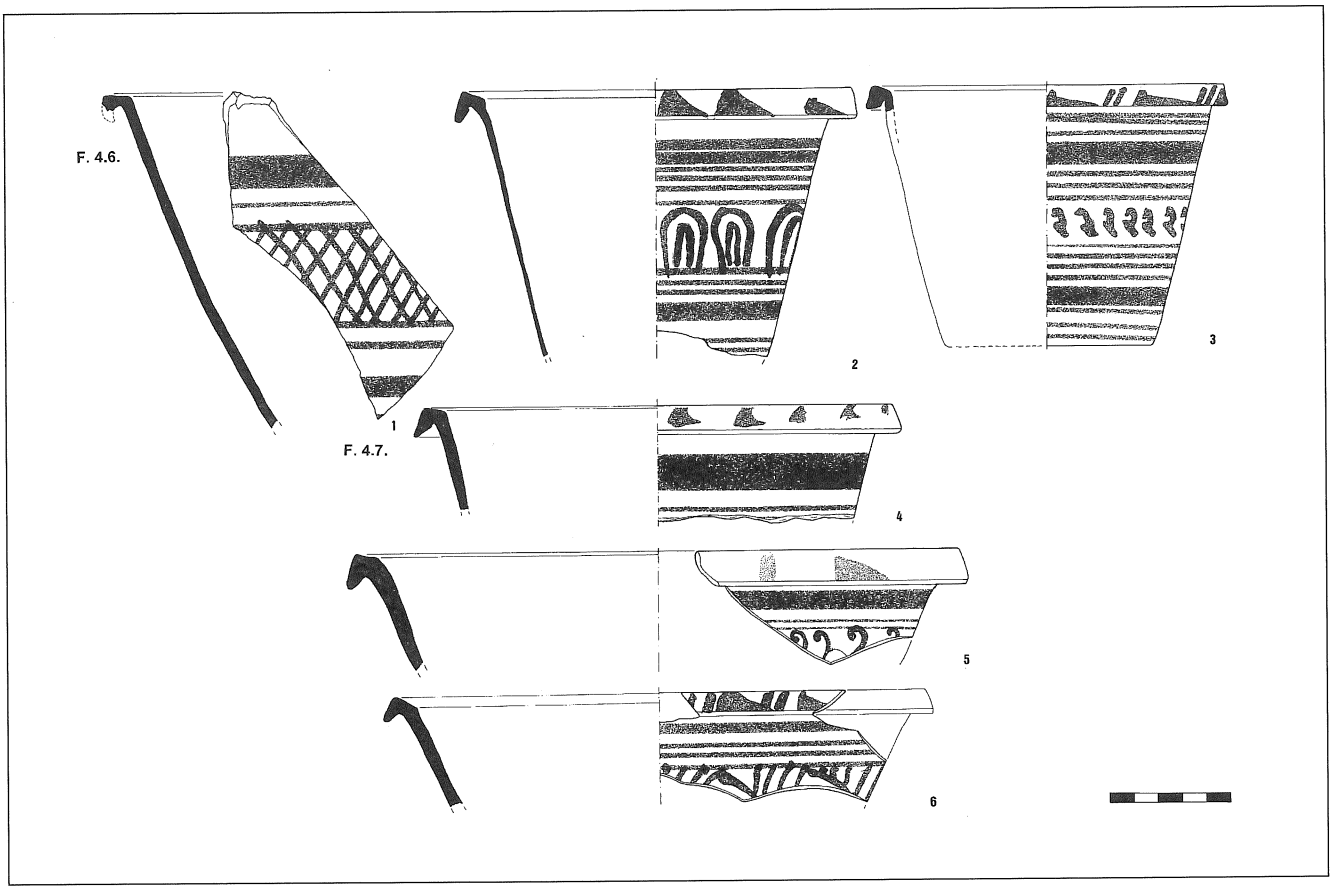

Fig. 18. *Formes 4.6. a 4.7.* 1 i 4. La Paeria (Lleida); 2 i 5-6. Antic Portal de Magdalena (Lleida); 3. Gebut (Soses).

els 22 cm. La pintura s'allotja exclusivament a la superfície externa, amb predomini de l'austeritat geomètrica resultant de la combinació de bandes i línies. Alguns exemplars d'Olriols introdueixen sèries de dobles ferradures. Els poms són resolts amb cercles o espirals. Les tapadores són presents des de la fase ibèrica antiga, però els exemplars vells mostren perfils rectilinis i, en ocasions, encaixos. La flexió de la vora ja es documenta en el trànsit del s. II a l'I aC, per exemple a Missatges i els diversos exemplars recuperats a Olriols, i als nivells antics de La Paeria. Els catorze exemplars d'aquest jaciment indiquen una gran vigència al llarg del s. I aC superada per la vintena d'individus del Portal de Magdalena, la majòria no datables.

Forma 8.2. (fig. 26, 1-2). (*CIR-CPRT?*). Tapadores de petites dimensions, amb obertures de 8 cm de diàmetre a Mor Mur i Olriols, en aquest cas amb la vora una mica vertical (fig. 26, 1). Una tapadora de dimensions semblants, malauradament incompleta, fou localitzada a La Paeria. En un cas la tendència és rectilínia i la vora ganxuda, amb un diàmetre de 10, 2 cm al Portal de Magdalena (fig. 26, 2). Les decoracions són lineals.

Grup 9

Forma 9.1. (fig. 26, 4-7). (*CIR*). Cos de suport. Ara per ara designem amb aquest nom peces fragmentades de cos massís, motllurat i acabat obert, potser de *tymiatheria* o de copes amb peanya. La decoració externa és molt senzilla, composta per bandes i línies de diferents amplades. La superfície superior pot contenir motius en espiral (fig. 26, 4). Destaca, però, un exemplar de La Paeria per representar una au, potser un gall (fig. 26, 3). La datació se centra al s. I aC, amb un exemplar a les sitges de Cortals (70-50 aC), altres tres a La Paeria (70-10 aC), i un al Portal de Magdalena. Resulta impossible determinar l'origen. Si es tractés de *tymiatheria* no es coneixen a la regió en èpoques anteriors, però són força corrents en ambients contemporanis i en zones no llunyanes, com el Baix Aragó, amb els exemplars d'Azaila (BELTRÁN LLORIS 1976, 240-241, forma 4,40), Cabezo de la Bovina (PÉREZ, DE SUS 1982, 180 i fig. 1; 1984, 267 i fig. 3) i Castillejo de La Romana (BELTRÁN LLORIS 1979a, 60), entre d'altres, o bé a *Tarraco* (SERRA VILARÓ 1932, fig. 16; AMO 1985, figs. 20 i 22). Aquests exemplars presenten una base buida i acampanada, enfront de la tendència massissa, més pròpia d'una copa de peu alt, dels fragments de la vall del Segre.

Grup 10

Forma 10.1. (fig. 27, 1). (*CIR*). Fragment de vora de copa plana. Regruixit exterior de la vora amb doble estrangulament. Diàmetre intern de la vora: 17,8 cm. Decoració de dents de llop en ambdues superfícies. Podria tractar-se d'una recreació de la forma Lamb. 3 de campaniana B. Prové de La Paeria i es dataria entre el 70-10 aC.

Forma 10.2. (fig. 27, 2). (*CIR*). Fragment de bol indeterminat. Vora amb doble flexió i decoració en ambdues superfícies, bàsicament lineal. Diàmetre intern de la vora de 12 cm. Prové del Portal de Magdalena.

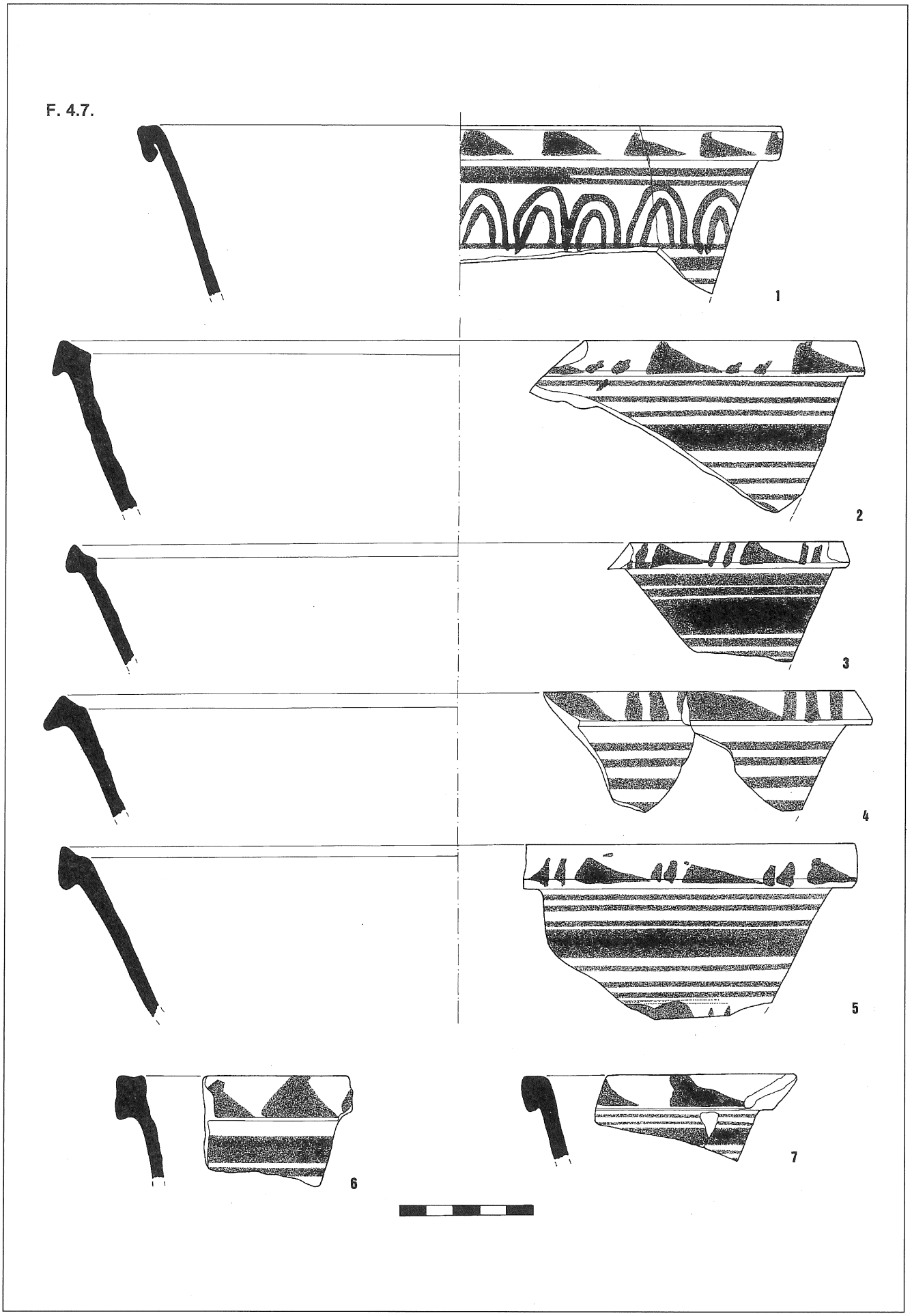

Fig. 19. *Forma 4.7.* 1-7. Antic Portal de Magdalena (Lleida).

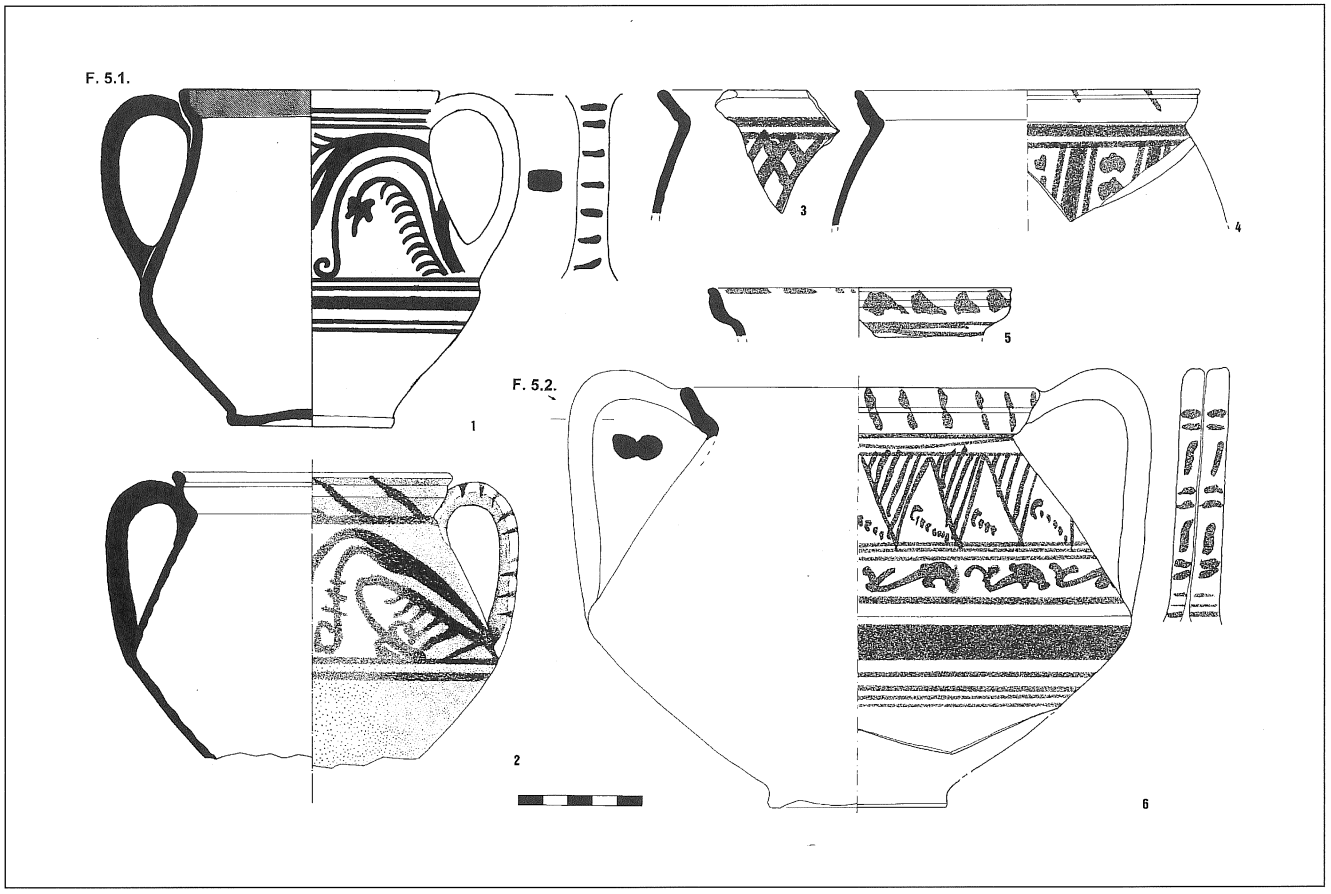

Fig. 20. *Formes 5.1. a 5.2.* 1. Molí d'Espígol (Tornabous) (segons CURA, GARCÉS 1992, 301); 2-3 i 5. La Paeria (Lleida) (5 segons JUNYENT, PÉREZ 1983, 266). 4. Antic Portal de Magdalena (Lleida); 6. Gebut (Soses) (segons GARCÉS 1995, fig. 1).

Recorda una pobra versió de la forma Pucci X de TSI, que Goudineau va subdividir entre la 20, 26, 36 i 39; les tres darreres estan presents al mateix jaciment (PÉREZ ALMOGUERA 1990, 25-26 i 29-30). Darrera dècada del s. I aC en època de Tiberi.

Forma 10.3. (fig. 27, 3). (*CIR*). Fragment de vora d'un bol amb doble motllura, internament i externa. Decoració de triangles allargats, sèries de petits angles i motiu fitomorf. Procedeix de les sitges de Cortals i es dataria al segon quart del s. I aC.

Forma 10.4. (fig. 27, 4). (*CIR*). Fragment de contenidor obert i vora flexionada entrant i sortint. Amida 14 cm de diàmetre intern de la vora. Decoració de dents de llop a la vora i al cos bandes, línies i un registre incert. Prové de La Paeria i es dataria entre 70-10 aC.

Forma 10.5. (fig. 27, 5). (*CIR*). Petit fragment de vora regruixida i motllurada als dos costats. Procedeix de La Paeria i recorda influències de les produccions de TSI. En aquest cas es podria datar al darrer terç del s. I aC, data acceptable pel conjunt de materials del jaciment.

Forma 10.6. (fig. 27, 6). (*Indeter.*). Contenidor de vora exvasada, llavi arrodonit i motllura triangular interior. La decoració de dents de llop allargades i un motiu fitomorf incert permeten incloure el fragment entre les CIR. Troballa de superfície a Sant Sebastià (Tamarit de Llitera).

Forma 10.7. (fig. 27, 7). (*Indeter.*). Gerro de vora exvasada amb llavi regruixit a l'exterior i coll de tendència vertical. Decoració líneal i registre indefinible. Com el cas anterior és una troballa de superfície realitzada al poblat de Sant Sebastià, per ara inclassificable.

Forma 10.8. (fig. 27, 8). (*CRPT?*). Fragment de vora d'un possible pot. Vora girada a l'interior amb llavi arrodonit i cos cilíndric. Decoració lineal a la porció conservada. Procedeix del Portal de Magdalena.

Forma 10.9. (fig. 27, 9). (*CIR*). Base indefinible, molt fragmentària, possible peu de *tymiatherion*, amb base acampanada de 14 cm de diàmetre exterior i decoració lineal, amb un registre no conservat a l'arrencament del tronc. La presència a La Paeria permet datar-la entre 70-10 a.C.

Forma 10.10. (fig. 27, 10). (*CRPT*) Vas de fireta. Reproducció de la forma 4.5.a en miniatura. Es coneix un únic exemplar procedent de Raïmat, que amida 4,4 cm d'alçària i 5 cm de diàmetre intern de la boca. Cos decorat amb línies, en idèntica disposició que la forma gran, en canvi la vora, a causa de la manca d'espai, simplifica l'esquema decoratiu característic i només conté traços. Datació aproximada: 40-70 dC. Els vasos de fireta són presents en diverses zones del món ibèric, des de la seva fase plena i tenen precedents propers, per exemple amb la imitació de *kylikes* a torn no pintades al Tossal de les Tenalles (SERRA RÀFOLS, COLOMINAS 1958-65, pl. 15-17), a les quals segueixen petits *kalathoi* en ambients iberoromans, per exemple a la Cova de la Font Major (Espluga de Francolí) (RAURET 1962, 2j). Respecte a la seva funció no s'ha de descartar un sentit votiu en santuaris i espais

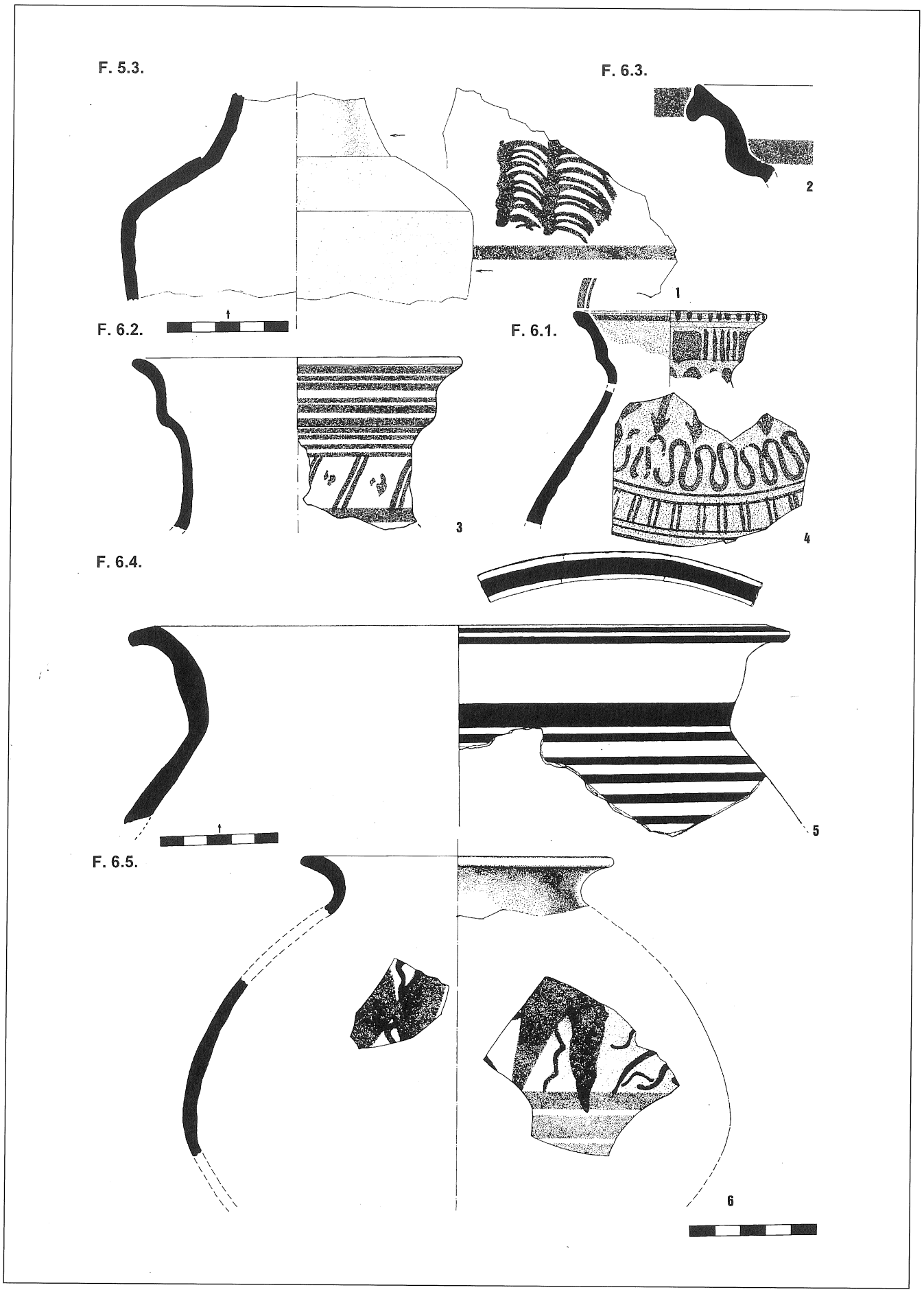

Fig. 21. *Formes 5.3. i 6.1. a 6.5.* 1 i 6 Plaça de Sant Joan (Lleida) (segons JUNYENT, PÉREZ 1995, 228); 2. Antic Portal de Magdalena (Lleida); 3. La Paeria (Lleida); 4. Missatges (Tàrrega) (segons GARCÉS, SAULA 1996, 48); 5. Círculo Católico (Osca) (segons JUSTE 1994, fig. 19).

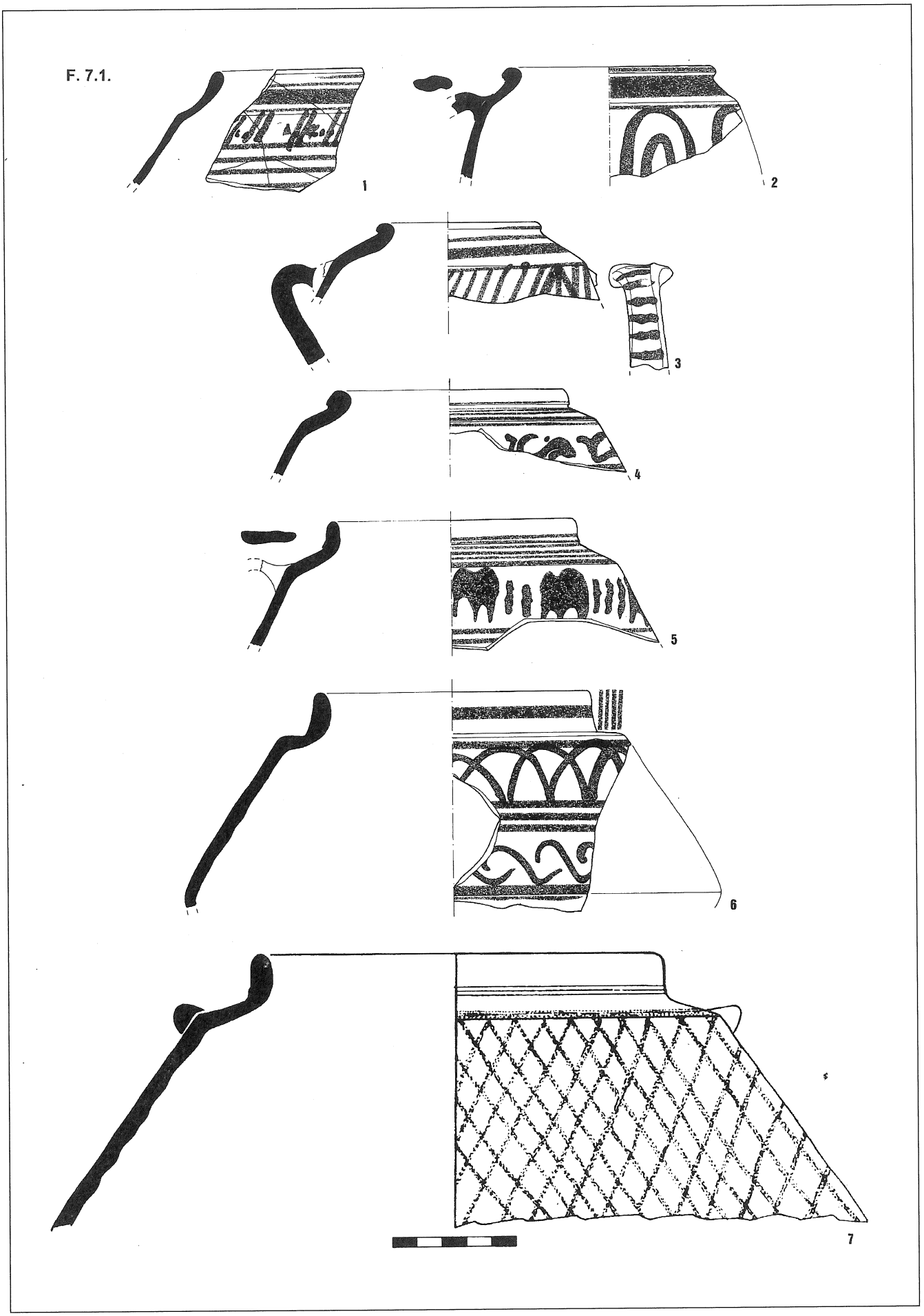

Fig. 22. *Forma 7.1.* 1 i 3-6. Antic Portal de Magdalena (Lleida) (4 segons GARCÉS 1995, fig. 2.1); 2. La Paeria (Lleida); 7. Carrer Xaloc (Guissona) (segons PERA 1993, 302).

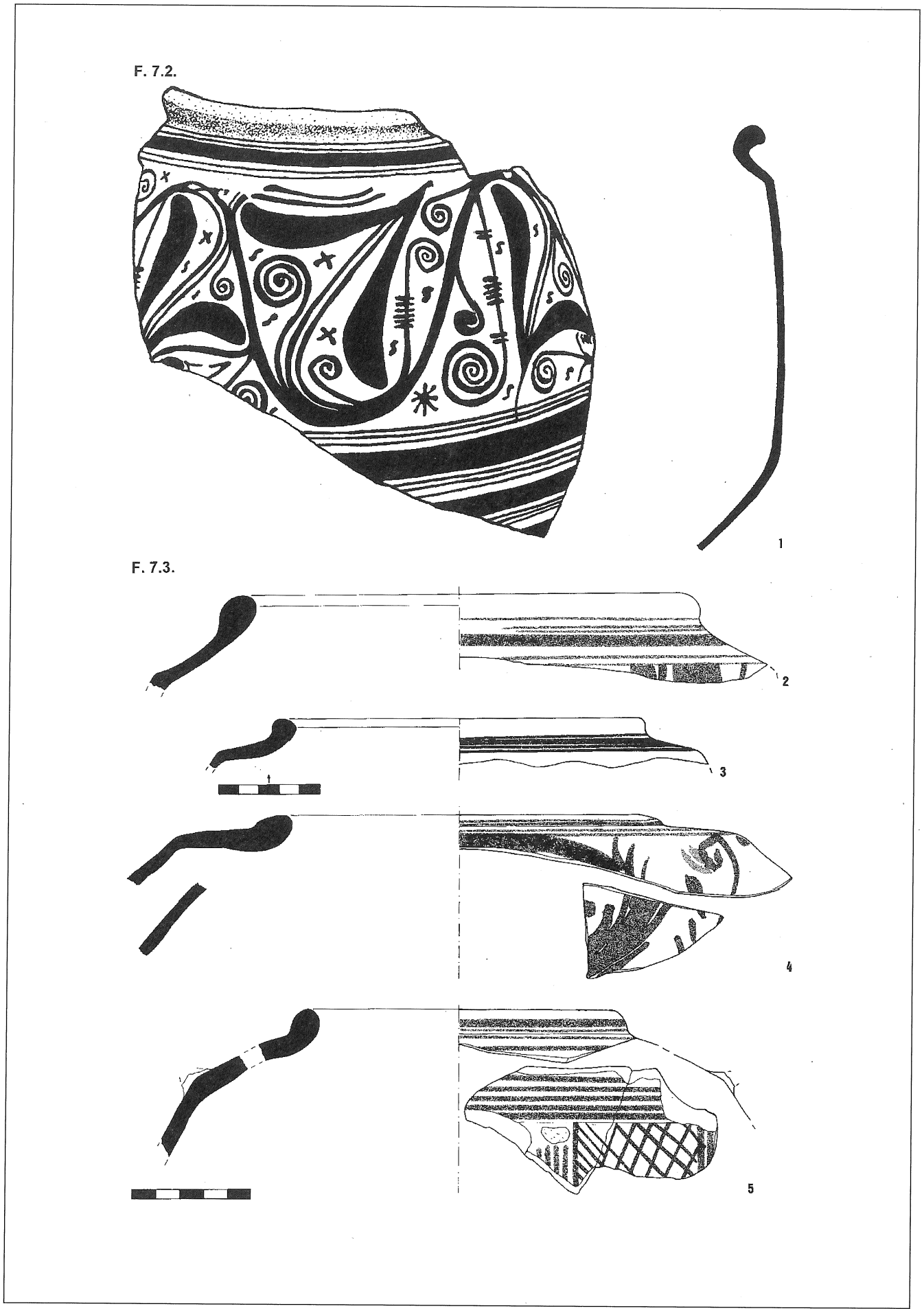

Fig. 23. *Formes 7.2 a 7.3.* 1. La Vispesa (Tamarit de Llitera) (segons MARCO, BALDELLOU 1976, 94); 2. Jardins de Pompeu Fabra (Lleida); 3. La Paeria (Lleida); 4-5. Antic Portal de Magdalena (Lleida).

cultuals domèstics, ni tampoc un ús lúdic per part de la mainada. Demostra la seva perduració entre les ceràmiques pintades romanes de tradició ibèrica.

Anàlisi de les decoracions

Ordenació dels motius pictòrics, estructurats per grups en atenció a conceptes de linealitat o curvatura, esquematisme o naturalisme i, dintre d'ells, en atenció a la seva disposició seriada o isolada (fig. 28).

Grup 1. Lineals bàsics

1.1. Línia. Definit encertadament com el motiu bàsic, ordenador de tots els altres (NORDSTRÖM 1973, 117), la seva presència és infinita. En moltes tapadores i en algunes formes de CRPT (f. 2.7, 2.8 i 4.5) esdevé la temàtica única que, de forma rutinària, cobreix tota la superfície del cos.

1.2. Banda. La banda o línia ampla tampoc és un motiu per ell mateix; flanquejada de línies fines o filets apareix com un element delimitador i, en un moment més avançat, també en vertical a les separacions de registres de mètopes. Tot i el fet d'ésser conegudes des dels orígens de les ceràmiques pintades, les bandes molt amples amb filets molt prims, són un ressò de l'estil Elx-Archena, i a la vall del Segre coneixen un moment important amb les CIR, al darrer terç del s. II aC fins al segon terç del s. I aC. En època augustal assistim a una progressiva indefinició de les jerarquies entre bandes i filets.

Grup 2. Lineals seriats

2.1. Conjunts de línies verticals. Parells de traços d'acabat punxenc disposats en més d'una sèrie horitzontal. Coneguts només per dos fragments de La Paeria i pel coll d'una gerreta forma 5.1 trobat a La Fita.

2.2. Conjunts de línies inclinades. Normalment en parelles, poden intercalar pinzellades. En alguns casos apareixen damunt de preparacions blanquinoses. Es documenta a La Fita, repetides vegades a Olriols, a La Paeria, en aquest cas damunt de *kalathos* forma 4.3, així com d'una forma singular, el llarg coll forma 6.2, i en un *pithiskos* del Portal de Magdalena (fig. 22, 1). Com el motiu anterior es data al s. I aC.

2.3. Conjunts d'escaires. Dues línies oblíqües que convergeixen en un punt en forma d'angle. Seriats i horitzontals apareixen en una vora trobada a Cortals (fig. 27, 3) datable al segon terç del s. I aC. En dos fragments del Portal de Magdalena el trobem en disposició vertical, indici de perduració del motiu entre les CPRT.

2.4. Dents de llop. La dent de forma equilàtera —o punta de diamant— havia estat freqüent en vores i colls, particularment als *kalathoi* antics forma 4.1 a la fase final dels poblats ibèrics en el trànsit dels ss. III-II aC. En disposició similar és coneguda sobre vores de gerro del Solar de la Diputación d'Osca al s. I aC i en un petit fragment dels Jardins de Pompeu Fabra de Lleida, amb cronologia similar. Però la característica més destacada de les produccions tardanes és la tendència a esdevenir serrades i quelcom cursives als *kalathoi* del s. II aC i en alguns platets forma 1.4. Ja amb les CIR assistim a una multitud de dents de llop no esmolades, predominants a les superfícies exteriors de les copes forma 3.1 i, ocasionalment, en altres formes. Algunes copes similars de *Carthago Nova* presenten unes dents de llop encara més estretes, també avançat el s. I aC (ROS 1989, 109 i fig. 41).

2.5. Triangles allargats. Derivació de les dents de llop estirades en forma de triangles, de vegades amb l'extrem interior rom. Hi ha una gran varietat en la seva disposició, freqüents a les ales dels *kalathoi*, parcialment cavalcats o a tocar entre les CPT Recents i començament de les CIR —*kalathoi*, plats—, per deixar pas, al segon terç del s. I aC a triangles isolats. En aquesta disposició s'estén a altres formes, com la variant forma 4.7.a de gran contenidor per les mateixes dates. Esdevé una evolució comú a la vall de l'Ebre i zones limítrofs adaptades a la part superior de les ales dels *kalathoi* forma 4.3, del 150 al 25 aC, aproximadament. De vegades apareixen imbricats per una línia perimetral o corbada, que ressegeix els contorns dels triangles; opinem que això esdevé pels volts del 50 aC. El contenidor forma 4.7 es molt il·lustratiu: a la segona meitat del s. I aC els triangles intercalen parelles de traços, que seran tres entre els *kalathoi* evolucionats d'època d'August-Tiberi —forma 4.4— i quatre o cinc als *kalathoi* evolucionats tipus Raïmat i als bols fondos forma 2.7, ambdues formes d'època de Claudi-Neró.

2.6. Rombes. Els grups de rombes són motius ja presents al període ibèric ple —estrat II de Roques de Sant Formatge (Seròs) (JUNYENT 1973, fig. 10)— i esdevenen el motiu 12 de Pellicer al Tossal de les Tenalles (PELLICER 1966, 107). El tema perdura, sovint orlat per línies, signe d'una tendència al barroquisme a Olriols, Portal de Magdalena, Cortals i Tossal Redó (Verdú); aquest darrer amb equivalències en els temes 22-24 d'Azaila (BELTRÁN LLORIS 1976, 263).

2.7. Aspes entrellaçades. Encreuats entrellaçats per una línia. De moment un *unicum* procedent d'Olriols.

2.8. Espina de peix. Motiu progressiu format per llarges línies inclinades unides a uns rombes a la part central. El diferenciem de l'espiga (M. 6.5) perquè posseeix un geometrisme clar en l'execució, tot i que només el coneixem per dos fragments informes trobats a La Paeria, que indicarien una datació a la part central del s. I aC.

Grup 3. Lineals alternatius

3.1. Escacs de quadrats. A fi de realitzar aquest motiu, el pintor traça en primer lloc unes línies horitzontals mestres i després realitza uns quadrats de forma més o menys hàbil. Amb anterioritat era documentat al Tossal de les Tenalles (SERRA RÀFOLS, COLOMINAS 1958-65, pl. 6, 1c). Apareix també als ss. I aC-I dC, sovint damunt de fragments informes corresponents a grans vasos, a Olriols, Castellassos, Torre Florencio (Alcampell), Raïmat, La Paeria, Portal de Magdalena i Guissona.

3.2. Escacs de triangles. Per ara només documentat en un fragment informe trobat a La Paeria.

3.3. Escacs de rombes. Com el cas anterior, provisionalment només documentat en un únic fragment informe sense context a La Paeria, amb la peculiaritat de posseir una base de preparació blanca.

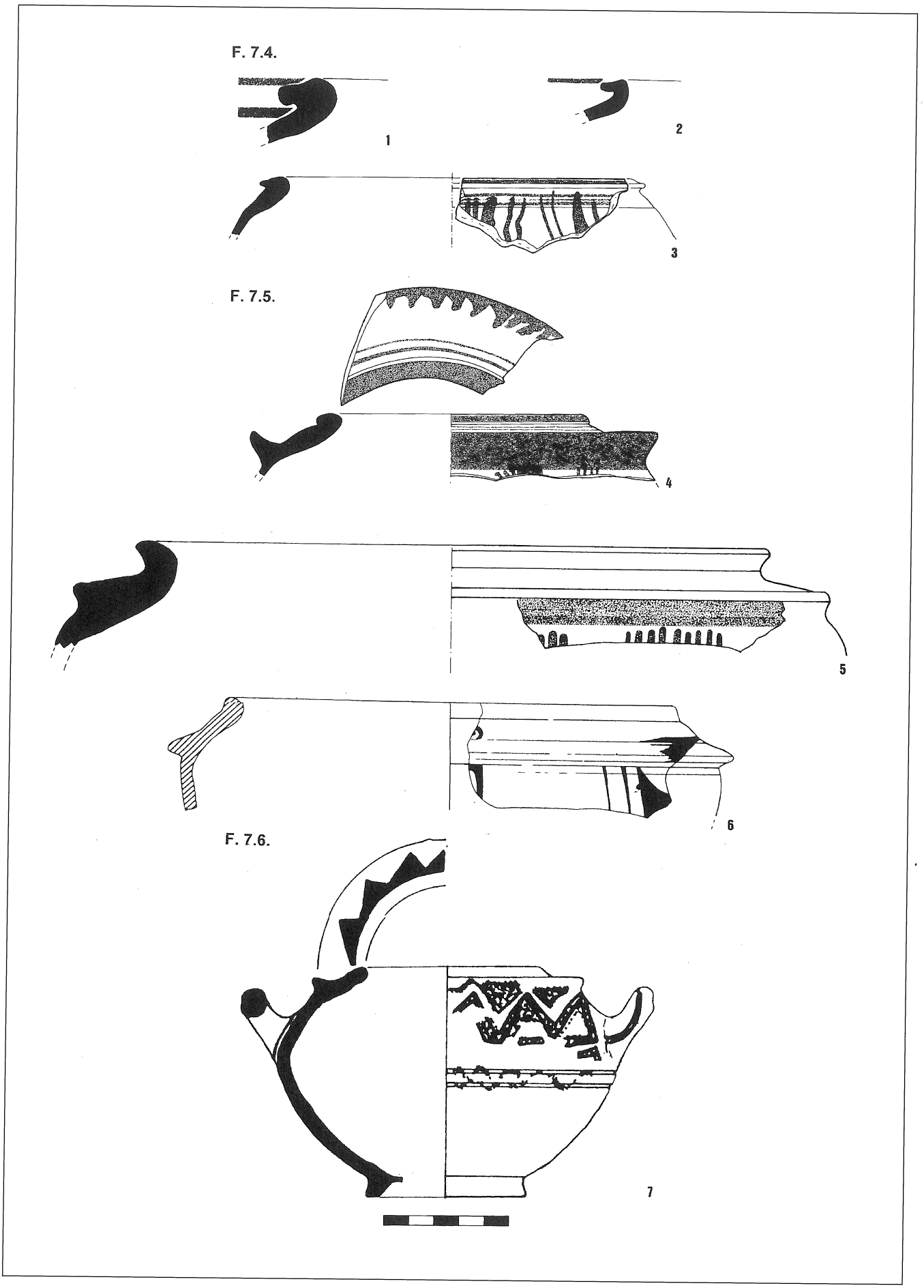

Fig. 24. *Formes 7.4. a 7.6.* 1-2. Antic Portal de Magdalena (Lleida); 3. La Paeria (Lleida); 4. Les Corques (Albelda); 5. Plaça de Sant Joan (Lleida) (segons JUNYENT, PÉREZ 1995, 16); 6. *Labitolosa* (La Puebla de Castro) (segons MAGALLÓN, SILLIÈRES 1994, 111); 7. Camp Primer (Guissona) (segons GUITART *et al.* 1998, 51).

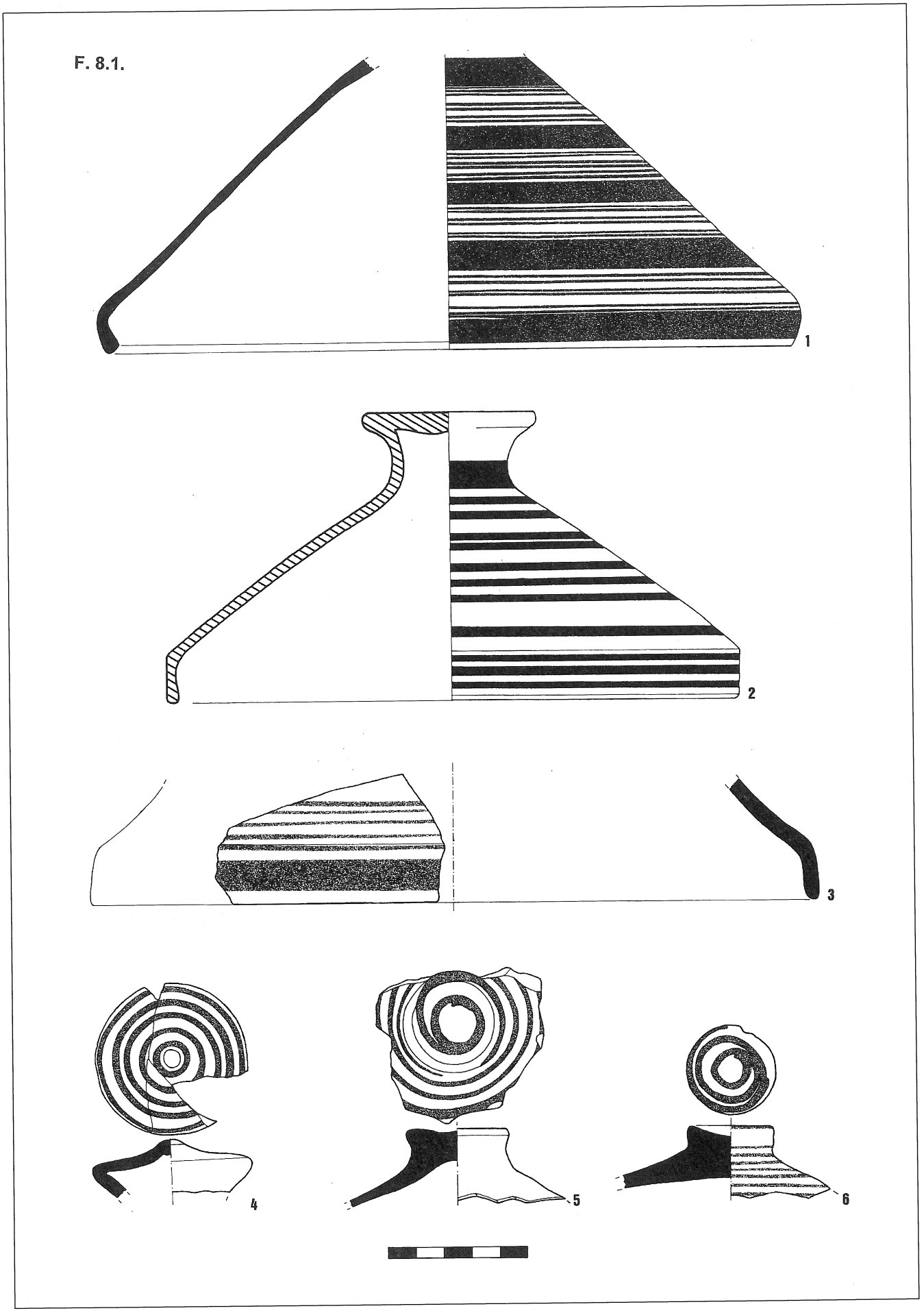

Fig. 25. *Forma 8.1.* 1. Missatges (Tàrrega) (segons GARCÉS, SAULA 1996, 51); 2. Olriols (Sant Esteve de Llitera) (segons CALVO 1985, fig. 19); 3. La Paeria (Lleida); 4-6 Antic Portal de Magdalena (Lleida).

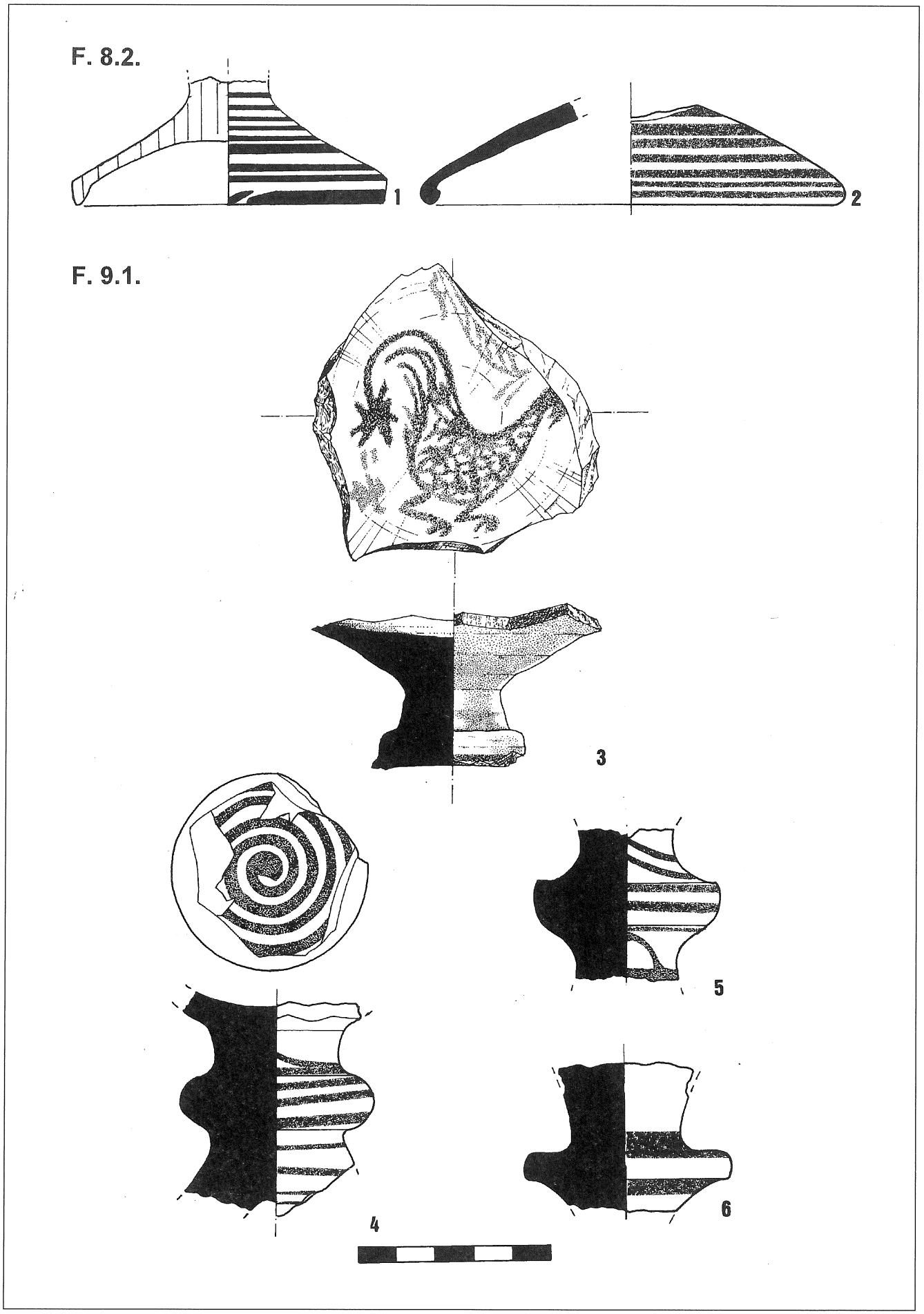

Fig. 26. *Formes 8.2. i 9.1.* 1. Olriols (Sant Esteve de Llitera) (segons CALVO 1985); 2 i 6. Antic Portal de Magdalena (Lleida); 3-5 La Paeria (Lleida) (3 segons JUNYENT, PÉREZ 1983, 27).

3.4. Triangles alternativament reomplerts amb línies. Registre seriat entre dues línies, uns traços inclinats disposen uns triangles, reomplerts de forma alternativa per línies curtes. Temàtica local. A Olriols apareix damunt d'un *kalathos* tipològicament antic i en un fragment informe recuperat a la plaça Sant Joan de Lleida, no són suficients per portar el motiu al s. II aC. Al Tossal de les Forques, que coneix la TSI, els triangles no porten traços, però presenten grups de punts. Esdevé freqüent al Portal de Magdalena: sobre un fragment informe amb tricromia (fig. 4, 2) i damunt de les formes 4.7, 4.4 i 7.1, totes elles poden ésser perfectament del 10 aC al 40 dC. Ja hem comentat com el vas de la forma 4.4 (fig. 15, 5) presenta un estil idèntic a la gerra forma 5.2 procedent de Gebut (fig. 20, 7), que també conté dofins i que adscriuríem a la mateixa cronologia.

3.5. Rectangles entre línies. Sèries horitzontals de rectangles entre grups de tres a cinc línies. Temàtica específica de la zona, la seva aparició cal relacionar-la amb els orígens de la tècnica Olriols durant les CPT Recents. Es documenta a Olriols i a La Vispesa, damunt de vores de perfil triangular, en fragments informes es coneix a La Paeria, Mor Mur (Balaguer) i Tossal de les Forques. Fora de l'àrea tractada podria identificar-se al Foro Baix de Tarragona (AMO 1985, 24).

3.6. Òvals entre línies. Formalment hauria de considerar-se un motiu curvilini compost, però sembla una simple variació del tema anterior: els rectangles esdevenen arrodonits. Apareix a La Paeria i al Portal de Magdalena; la datació sembla una mica posterior que M. 3.5, ja amb les CIR.

3.7. Rectangles entre aspes. Malgrat que només es documenta en fragments informes, les seves mides i disposició indiquen que corresponen a les parts inferiors de grans contenidors: *kalathoi* i *pithoi*. Es documenta a El Castillo, a les sitges de Missatges, als nivells més antics de La Paeria i també al Portal de Magdalena. Estaríem davant la pervivència d'un tema que sembla tenir un origen, al País Valencià i a la Catalunya Nova a finals del s. III i primeres dècades del II aC, i considerat com el tema 7 entre les exportacions a les Balears (NICOLÁS, CONDE 1993, 30).

3.8. Retícula lineal. Obtinguda en traçar fines línies horitzontals i verticals. Equival al motiu 10 de Pellicer pel Tossal de les Tenalles i sembla pròpia del s. II aC.

3.9. Retícula romboïdal. Obtinguda en disposar línies inclinades en els dos sentits. Tot i que pot tenir precedents, contràriament al motiu anterior, la retícula romboïdal esdevé abundant a la zona des de finals del s. II aC a la fi de les sèries pintades de CPRT a Raïmat, i potser a inicis del s. II dC a Guissona. Molts jaciments en presenten. Correspon al motiu 17 de la classificació d'Azaila (BELTRÁN LLORIS 1976, fig. 70), però en aquest jaciment és propi dels *timyatheria* dels ss. III-I aC, una forma gairebé aliena al repertori ilerget. Per terres de Terol és un motiu freqüent, a Alloza i al Palomar de Oliete (ATRIÁN *et al.* 1980, 194-197). També es documenta a Sant Miquel de Sorba (Solsonès) (SERRA VILARÓ 1922). Alguns treballs restringeixen l'aparició del motiu fins al s. II aC (ROS 1989, 62); després assoleix una gran presència en ambients iberoromans, per exemple al poblat castellonenc de Sta. Bàrbara (VICENT 1979, 188), a Cartagena (ROS 1989, fig. 8, motiu A.3.1.) i a l'Alcúdia d'Elx (tema 1, núm. 3 de NORSTRÖM 1973, 238). En el darrer jaciment assoleix dates de mitjan s. I dC (ROS 1989, 63).

Grup 4. Lineals emmarcats

4.1. Polígons orlats. Figura geomètrica angulosa, flanquejada per línies que delimiten els contorns. Configura un motiu relativament gran, adaptable a la part central de la superfície interna d'alguns plats de La Paeria i del Tossal de les Forques (la Sentiu de Sió), i en versió afí en un *kalathos* de La Alegría (Montsó).

4.2. Triangles orlats i oposats. Motiu decoratiu d'un fragment informe d'Olriols.

4.3. Cercles emmarcats. Tres cercles emmarcats per un quadrat amb línies internes corbades i punts omplint els espais. Emblema conegut a la part interior i central d'un bol f. 2.3 procedent de *Labitolosa* (fig. 6, 6), datable entre 10-60 dC.

Grup 5. Curvilinis seriats

5.1. Cercles concèntrics. Grups de cercles de diverses mides. Temàtica antiga a la ceràmica ibèrica, alguns jaciments que en presenten en superfície no permeten precisar si corresponen a època ibèrica plena o posterior. L'exemplar que reproduïm correspon a La Paeria i ens indica la pervivència del motiu al s. I aC, però resulta quelcom excepcional i el traç és insegur. Un altre fragment procedent del Tossal del Mor conté engalba vermella de bona qualitat i sembla efectuat sense compàs.

5.2. Mitjos quarts de cercles concèntrics. Porcions de cercles concèntrics disposats amb compàs múltiple sota una línia. Com el cas anterior sembla un motiu antic que, a manca d'estratigrafies, perdura en ambients del s. II aC. Ignorem la data de la seva fi. Es característic dels plats de Fontscaldes.

5.3. Semicercles concèntrics. Com l'anterior executat amb compàs de pinta múltiple, sovint amb la línia central més ampla. Solució pictòrica profusament emprada al s. II i primera meitat de l'I aC. El coneixem en uns trenta jaciments, ja que és un tema habitual dels *kalathoi* forma 4.3. Al Tossal de les Tenalles esdevé el motiu 4 de Pellicer.

5.4. Tres quarts de semicercles concèntrics. També traçats amb compàs múltiple, són freqüents en *kalathoi* del darrer quart del s. II i primera meitat de l'I aC.

5.5. Arquells secants. Aquest motiu pot aparèixer disposat indistintament en horitzontal o en vertical, i s'efectua a mà alçada. És present al segon quart del s. I aC i perviu fins a mitjan s. I dC. Diversos fragments informes de La Paeria confirmen les dates velles que tenen equivalències a Olriols i Aguilella (Tàrrega). Entre les formes conegudes hi ha els vasos tancats forma 4.4 i forma 7.1 al Portal de Magdalena i el plat 1.6 de La Paeria. Alguns fragments informes de Raïmat, en vertical, poden indicar els moments més tardans. Esdevé el motiu 13 d'Azaila (BELTRÁN LLORIS 1976a, fig. 70), i també apareix al Palomar d'Oliete (ATRIAN *et al.* 1980, 194-197). Durant l'Alt Imperi és freqüent entre les CPRT, des d'una ampolla de la celtibèrica *Arcobriga* (ABASCAL 1986, n. 196) a la gerreta de *Pollentia* (temes 17 i 18 de NICOLÁS, CONDE 1993, 31), passant per l'olpe de l'Alcúdia (ABASCAL 1986, n. 606).

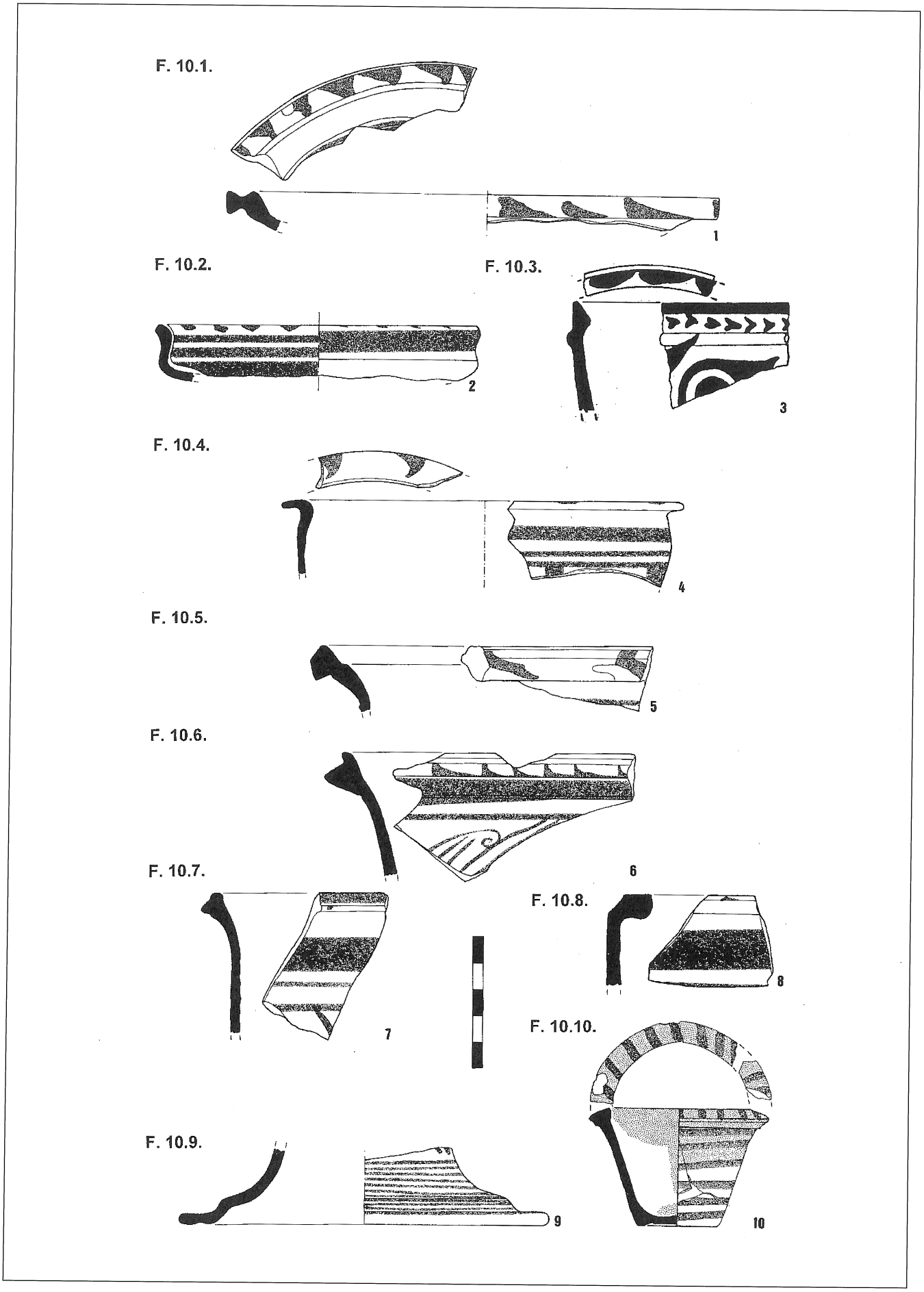

Fig. 27. *Formes 10.1 a 10.10.* 1, 4-5 i 9. La Paeria (Lleida); 2 i 8. Antic Portal de Magdalena (Lleida); 3. Cortals (Cervera) (segons LAFUENTE, LÓPEZ 1987, làm. II); 6-7. Sant Sebastià (Tamarit de Llitera); 10. Raïmat (Lleida) (segons GARCÉS 1988, 43).

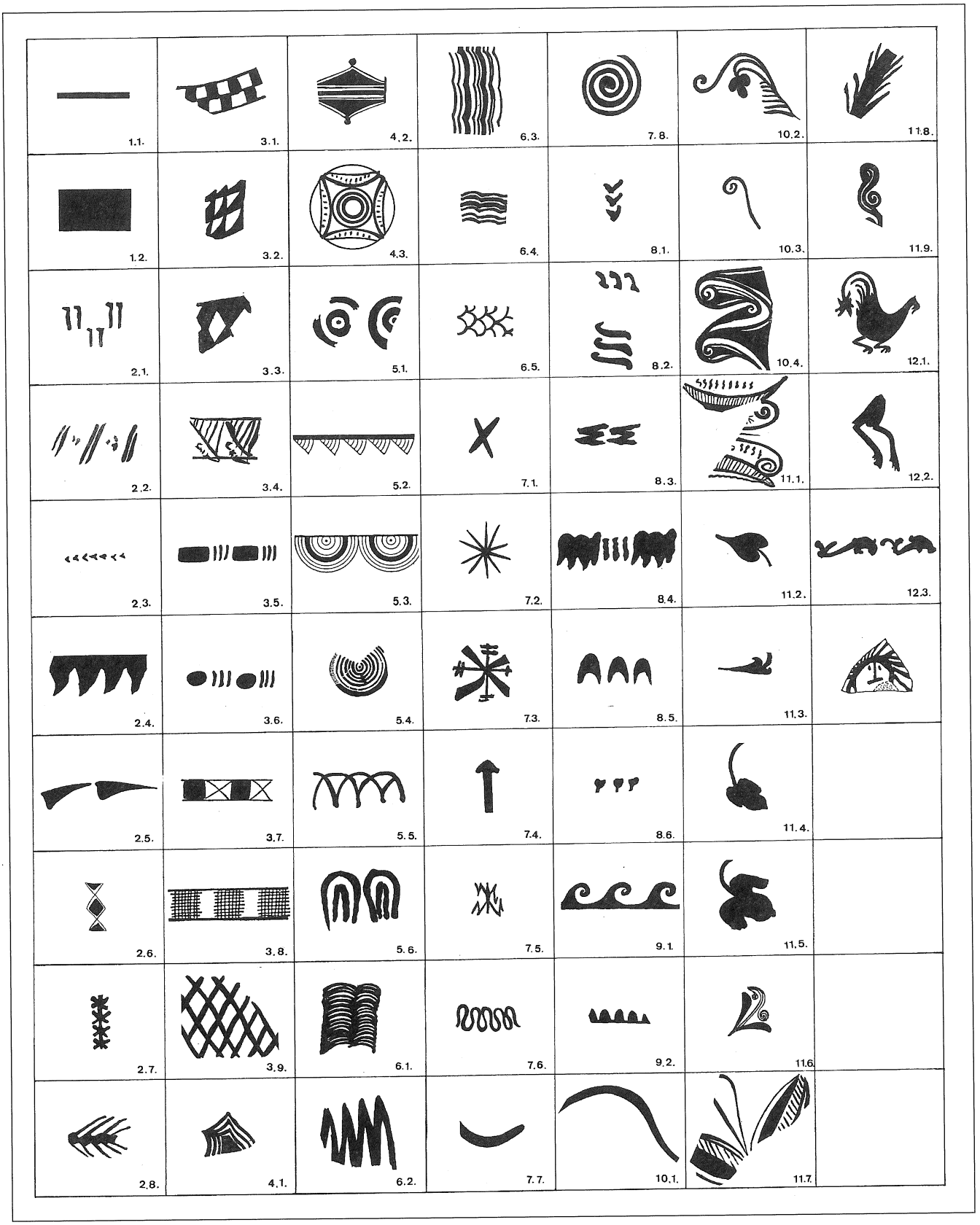

Fig. 28. Taula de motius decoratius.

5.6. Parelles de ferradures. Motiu en forma de semicercles oberts, dobles, efectuats a mà alçada. És present des del segon quart del s. I aC a La Paeria, de vegades amb engalba blanca. Les formes damunt les quals es coneix són la tapadora a Olriols, el contenidor 4.7 als Jardins de Pompeu Fabra i el *kalathos* evolucionat 4.6 de La Paeria, a més a més de fragments informes del Portal de Magdalena. El motiu té ressò en el tema 32 d'Azaila (BELTRÁN LLORIS 1976, 62).

Grup 6. Curvilinis compostos

6.1. Costellams. Grups de traços corbats, efectuats amb pinta múltiple en conjunts de dos a quatre. Motiu àmpliament present, almenys en una vintena de jaciments, i característic del s. II aC i primera meitat de l'I aC, extrem confirmat per l'estratigrafia de La Paeria. Ja era conegut a finals del s. III aC, a l'estrat I de Roques de Sant Formatge (Seròs) (JUNYENT 1973a, 297 i fig. 5, 149). Es rarifica al voluminós conjunt del Portal de Magdalena i sempre sobre exemplars nets d'engalbes vermelloses. La profusió dels costellams és de tal magnitud que es coneixen al sud-est, al món valencià, a la vall de l'Ebre, a la Catalunya central litoral i entre els exemplars escampats pel comerç mediterrani a Itàlia.

6.2. Costellam combinat amb línia ziga-zaga. Una atenció especial mereix la combinació que intercala grans ziga-zages entre els costellams, en *kalathoi* f. 4.2 i 4.3, a La Vispesa, La Suda (Lleida), Bassa de la Torre i Tossal Redó (Verdú). Possiblement del darrer terç del s. II aC o principis de l'I a.C. A Azaila es daten al s. I aC (BELTRÁN LLORIS 1976, 268), però al Llevant s'aprecia una major antiguitat, de principis del s. II aC, com l'element que acompanya l'aparició de la temàtica fitomorfa (ARANEGUI 1974, 41) i es prou conegut en les mateixes dates en *kalathoi* del Tossal de Manises (NORSTRÖM 1973, II, 23, n. 7-8).

6.3. Cabelleres. Línies ondulades desenvolupades verticalment sense punts d'unió com els costellams. Poden intercalar motius com els semicercles concèntrics (M. 4.3). Apareix en formes diverses: un *kalathos* a Olriols, en un vas cilíndric amb anses al Pilaret de Santa Quitèria, en un vas amb broc inferior de Gebut i en un plat-tapadora de Punta del Calvari, en una gran tenalla a Margalef, en diversos vasos del Tossal de les Tenalles i del Tossal Redó i algunes troballes informes a La Paeria, Portal de Magdalena i Guissona. És un motiu abundós en *kalathoi* del nord-est i centre de Catalunya. Norström el catalogà com el tema 10 (NORDSTRÖM 1973, fig. 32) del sud-est peninsular. També es coneixen a Cartagena en època avançada (ROS 1989, fig. 11).

6.4. Ones. Conjunts de línies sinuoses desenvolupades horitzontalment. Procedeixen d'El Castillo, La Paeria, Portal de Magdalena, La Fita i Estinglells A (Verdú). Al sud-est es daten entre els ss. IV i I aC (NORDSTRÖM 1973, 135-136). A l'àrea ilergeta, per ara només és documentat als darrers moments, de la mateixa manera que a Azaila (BELTRÁN LLORIS 1976, temes 42 i 45) i Cartagena (ROS 1989, fig. 11).

6.5. Escates. Formades per sèries de semicercles a mà alçada que s'imbriquen. Per ara només apareix damunt d'un *kalathos* 4.3. d'Olriols (fig. 14, 3) que ens inclinem a datar, tipològicament, no lluny del 50 aC, i per un fragment informe dels Castellassos.

Grup 7. Esquemàtics isolats

7.1. Aspa. Petit motiu destinat a omplir espais buits a la decoració. Localitzat a La Alegría, La Vispesa i La Paeria.

7.2. Estel. Temàtica predilecta dels pintors ibèrics per omplir l'espai que resta sota les nanses aplicades als *kalathoi* al llarg dels ss. II-I aC. Per això el trobem al Tossal de les Tenalles, Olriols, Pilaret de santa Quitèria, Els Missatges i en un fragment informe del Portal de Magdalena. La mateixa temàtica és freqüent en nombrosos exemplars trobats en diferents llocs de Catalunya, Aragó i en alguns recipients exportats a les costes italianes.

7.3. Encreuat. Motiu només documentat a La Paeria, ocupa el centre d'una forma oberta indeterminada. S. I aC.

7.4. Fletxa. Motiu poc freqüent, apareix en un fragment informe amb tricromia a La Fita i damunt del coll d'un olpe de Missatges, aquí associat a engalba blanca (fig. 21, 2) i datable al primer terç del s. I aC.

7.5. Teixidor. Traç geomètric amb extrems girats que recorda una aranya. Freqüent a l'estil de Llíria com a reompliment d'espais buits deixats per altres motius (MORET 1989, *passim*). Ara per ara a la zona ilergeta només se'n coneix un únic exemplar recuperat a Missatges (GARCÉS, SAULA 1996, 50), damunt d'un cràter decorat amb fulles estipulades, datable al primer terç del s. I aC.

7.6. Serpentiform. Línia isolada i ondulada. Conegut en moments anteriors, com el Tossal de les Tenalles, les troballes al Solar de la Diputación d'Osca, Missatges, i Jardins de Pompeu Fabra, La Paeria i Portal de Magdalena a Lleida indiquen la seva pervivència en dates tardanes, equiparables a Llíria (BALLESTER *et al.* 1954, tema 9) i Cartagena (ROS 1989, fig. 11).

7.7. Barquiform. Estrany motiu fragmentari, arronyonat, que recorda aquesta forma allargaçada, però pot tractar-se de l'extrem d'una fulla composta. Es tracta d'un *unicum* damunt d'un fragment informe localitzat a l'excavació de La Paeria i es pot datar des del segon quart del s. I aC.

7.8. Espiral. Motiu molt freqüent per decorar poms de tapadores o centres interiors de tasses, copes i plats. El punt central forma un disc més o menys ampli. Apareix en tots els jaciments amb materials pintats del s. I aC.

Grup 8. Esquemàtics seriats

8.1. Escaires. Format per grups de dos traços cursius que s'ajunten a la base i recorden aquesta forma. Només conegut per dos fragments informes del Portal de Magdalena.

8.2. Esses. Motiu disposat horitzontalment o en vertical, amb grans diferències segons els diversos artesans. És una temàtica molt freqüent, ja present des del s. III aC. La designació "esses" cerca una definició neutra, per a la qual s'ha proposat, quan la part superior és molt arrodonida, el terme de *gusanillos* (ATRIÁN *et al.* 1980, 96-97) o quan s'estiren el de *strigilis* (ROS 1989, 68). Als exemplars del s. II aC predominen les "esses" regulars, afins a Fontscaldes. Això no obstant, al final del període s'observa una tendència a engruixir la part superior del motiu, ben datada entre 120-100

aC a l'estrat VI B2 d'*Albintimilium* (CONDE 1996, fig. 5, 19). A la zona ilergeta durant el s. I aC predominen formes engruixides, ja al cap, ja en una mena de coll. En disposició horitzontal la nòmina de jaciments coneguts és d'uns quinze, des del s. II aC al canvi d'era. Les formes que el reben són els *kalathoi* forma 4.1 i forma 4.2, el contenidor forma 4.7, la tassa forma 3.1, el contenidor tancat forma 7.1 i alguna sítula pròpia del s. II aC. Els precedents cal cercar-los al Llevant, per exemple a La Serreta (ARANEGUI 1974, 43). D'un moment més tardà són les elegants esses ganxudes que acompanyen la temàtica simbòlica de l'estil Elx-Archena (NORSTRÖM 1973, 259 i fig. 50). Apareix a Cartagena (ROS 1989, fig. 12). A la vall de l'Ebre al Castellet de Banyoles (Tivissa) (VILASECA *et al.* 1949, làms. 16 i 20-21), Azaila (BELTRÁN LLORIS 1976, f. 73), El Palomar de Oliete, Castelillo de Alloza (ATRIÁN *et al.* 1980, 103-104, 194-197) i Tiro de Cañón (PERALES *et al.* 1984, 249). Amb cronologia tardana als nivells augustals de la Casa de los Pardo de Saragossa (BELTRÁN LLORIS 1979b, fig. 83). La nòmina de jaciments on es coneix en vertical és ja de deu, però sembla limitada als *kalathoi* forma 4.1 i forma 4.3. En aquesta disposició, sense ànim d'ésser exhaustius, es coneix a Tarragona (AMO 1985, figs. 23 i 39).

8.3. Sigmes. Motiu pictòric que recorda aquesta lletra grega, encara que és incerta la idea original dels pintors. Les sèries horitzontals apareixen a Jardins de Pompeu Fabra de Lleida damunt d'un vas tancat, a La Paeria en gerretes forma 5.1, i sense determinar a Olriols i al Portal de Magdalena. Als mateixos jaciments apareixen en disposició vertical. No és infreqüent en altres zones: tema 100 d'Azaila (BELTRÁN LLORIS, 1976, 297 i fig. 73), al Palomar de Oliete (ATRIÁN *et al.* 1980, 194-197). A Mallorca només es coneix en una gerra emparentada amb les produccions altimperials del sud-est (NICOLAS, CONDE 1993, 30).

8.4. Emes entre línies. Motiu massiu desacurat, però no infreqüent, que recorda aquesta lletra. Pot derivar de costellams mal resolts, idea ja apuntada amb anterioritat (JUNYENT, PÉREZ 1982, 77). Sempre apareix entre traços verticals, excepte en un cas dubtós d'El Pilaret de Santa Quitèria (Fraga). Es coneix damunt d'engalba blanca a Missatges al primer terç del s. I aC i és present a La Paeria abans del 10 aC. El seu èxit deu ésser posterior, si jutgem per les onze representacions del Portal de Magdalena. S'identifica damunt d'un *kalathos* dels considerats transicionals o f. 4.4 a La Fonteta de Grealó.

8.5. Llunetes. Motius ovalats amb dues extremitats inferiors. Excepte una vora de copa forma 3.1 de La Paeria, tots els casos que coneixem procedeixen de fragments informes a Olriols, El Castillo, La Paeria i Portal de Magdalena. Datació indefinida, darrers moments del s. II aC i a l'I aC.

8.6. Cors. Petits traços en forma de cor disposats verticalment. Es coneixen damunt d'una gerra a La Paeria, sense context, i en un fragment informe del Portal de Magdalena.

Grup 9. Esquemàtics entrellaçats

9.1. Ròleus. Traç ondulat amb extrems cargolats. El trobem en disposició horitzontal damunt de *kalathos* forma 4.3 a Olriols i també en diversos vasos del Tossal de les Tenalles. Pellicer els va subdividir segons la seva complexitat decorativa, entre els motius 3, 5, 7 i 9. La presentació en vertical, més àmplia, abasta formes com el *kalathos* forma 4.1 de Margalef, combinacions més tardanes, com un element de mètopa propi de les ceràmiques d'ambient romanitzador: els *kalathoi* forma 4.3 de Cortals i de La Paeria, amb engalba blanquinosa. Un lloc que pot indicar datacions tardanes és el Portal de Magadalena. Afí al motiu 37b d'Azaila, també damunt de *kalathoi* (BELTRÁN LLORIS 1976, fig. 70). Norström el va considerar el tema 11,3 de la seva classificació (NORDSTRÖM 1973, 24). Es pot trobar àmpliament difós als ss. III-I aC al Llevant, Catalunya i vall de l'Ebre.

9.2. Merlets. Format per petits òvals que sobresurten damunt d'una línia horitzontal. Procedeix d'un fragment informe i de superfície d'El Castillo.

Grup 10. Fitomorfs progressius

10.1. Branques llises. Suport de motius vegetals amb fulles sense brots. Apareixen a Sant Sebastià, La Paeria i Portal de Magdalena.

10.2. Branques amb brots naturalistes. Com les anteriors, però acompanyades d'uns traços curts i corbats que recorden els brots. Motiu associat amb preferència a les gerretes forma 5.1, que a La Paeria es datarien des del segon quart del s. I aC. De vegades els brots esdevenen esquemàtics amb ràpides pinzellades transversals al tall o, àdhuc, aplicades sense contacte. Estilísticament recorda una degradació. Es documenten a l'estratigrafia de La Paeria damunt de la mateixa forma 5.1 des del segon quart del s. I aC, contemporanis dels anteriors motius, potser resultat de la imperícia d'alguns pintors. També els trobem en llocs com Olriols, La Fita i Cortals. Els brots sense contacte són molt freqüents al Portal de Magdalena (f. 7.2) i Raïmat. En aquests casos, amb les lògiques reserves, poden indicar una certa perduració cronològica. Es documenten composicions afins en llocs de forta romanització no llunyans, per exemple damunt d'una gerra bicònica de *Celsa* (BELTRÁN LLORIS 1985, 104), en un fragment del Foro de *Tarraco* (AMO 1985, 45 i fig. 50), en un *kalathos* del *Municipium Sigarrensis* (CASTELLÀ et al. 1977, fig. 21) i en un altre del Castillejo de la Romana (BELTRÁN LLORIS 1979a, 59).

10.3. Circells. Extrems cargolats que surten de les branques principals, inspirats en els brots de les plantes trepadores. Apareixen a La Paeria, Portal de Magdalena, Tossal del Mor, Missatges, Cortals i Guissona. Sembla que abasten tot el s. I aC. Són afins els trobats als nivells republicans de Fuentes de Ebro (Saragossa) (BELTRÁN MARTÍNEZ 1957, fig. 20).

10.4. Roleus. Motiu vegetal en seriació vertical que ocupa l'espai anterior o posterior d'una fulla isolada. Es documenta en *kalathoi* i grans fragments informes a Olriols, Missatges, La Paeria i Cortals. Hi ha una gran variabilitat de cargolaments i de disposició de les línies perimetrals. Datació preferent dintre del s. I aC, sense excloure la possibilitat que alguns exemplars pertanyin a les acaballes de la centúria anterior.

Grup 11. Fitomorfs isolats

11.1. Fulla d'empenta exempta. Fulla ampla, de gran mida, amb bràctees. Tradicionalment considerada d'heu-

ra, tot i que la fulla d'aquesta és poligonal. Era coneguda al Tossal de les Tenalles, on Pellicer en distingí fins a set tipus. La seva presència a Margalef també indica dates antigues, properes al 200 aC. Amb una gran diversitat de bràctees apareix a El Puntal (Ontiñena), El Castillo, La Paeria, Portal de Magdalena, Mor Mur, La Fita, Tossal del Mor i La Cadena (Vallfogona de Riucorb). No és possible determinar en quin moment del trànsit dels ss. II-I aC deixa de pintar-se. Nordström l'enumera com tema 15 (NORDSTRÖM 1973, II, 245); a Llíria els números 230 i 234 contenen semblances amb els de la zona ilerget (BALLESTER *et al.* 1954, 106). A Azaila la seva varietat comporta els temes 83 a 91 de Beltrán (BELTRÁN LLORIS 1976, 273). Arreu els exemplars més antics portarien filaments al voltant, per esdevenir autèntiques bràctees als exemplars de Fontscaldes i Tossal de les Tenalles (SERRA RÀFOLS, COLOMINAS 1958-1965, pl. 7-9), també a La Albufereta (Alacant), La Serreta (Alcoi), Sant Miquel (Sorba), Castellet de Banyoles (Tivissa), Ischia i Castiglioncello. Entre altres llocs possiblement tardans apareix a *Tarraco* (AMO 1985, F. 30).

11.2. Fulla d'empenta unida al tall. Fulla de disposició elegant que apareix a Olriols i a La Paeria en fragments, malauradament, sense context. Datació entre finals del s. II aC i l'I aC.

11.3. Fulla allargada unida al tall. Fulla allargada disposada a l'extrem dels talls, de mides modestes i sovint resolta amb asimetries. Localitzada diverses vegades a La Paeria, en registre estratigràfic, i en els conjunts de Jardins de Pompeu Fabra, Portal de Magdalena i La Fita. Sembla que apareix vers el segon quart del s. I aC i perdura fins un moment indefinit.

11.4. Fulla de rosàcea unida al tall. Fulla simètrica amb una entrada a la part central de cada lateral i l'extrem arrodonit. Apareix a Margalef a principis del s. II aC, però també als nivells baixos de La Paeria, així com al Portal de Magdalena i la Fita. Datable als ss. II-I aC.

11.5. Fulla de parra unida al tall. Fulla amb dos lòbuls clarament separats d'una part central arrodonida que recorda, vagament, una fulla de parra. Apareix en un estrat antic de La Paeria, en superfície a La Fita, al Portal de Magdalena, possiblement damunt d'una forma 7.2 i al conjunt de Raïmat damunt d'una carena de forma 5.1 (gerreta). La cronologia seria amplia: 70 aC-70 dC.

11.6. Fulla estipulada unida al tall. Fulla dividida en dos parts simètriques i amb filaments interiors que acaben en circells. Motiu elegant, molt diferent en concepte als cinc anteriors. Es coneix a Olriols i a La Vispesa, damunt d'una tenalla forma 7.3, al Tossal de les Forques, al Portal de Magdalena i en un cràter de Missatges. Apareixeria a finals del s. II aC, però és datable amb seguretat al primer terç del s. I aC, perdurà fins a mitjan centúria. L'origen d'aquest motiu ens sembla clarament meridional. A l'Alcúdia d'Elx són molt similars, però enllà apareixen complementàries dels motius principals, generalment ocells (NORSTRÖM 1973, 252). El tema assoleix Tarragona, malauradament en procedència desconeguda (AMO 1985, fig. 53); també les zones ilergeta i lacetana, a la segona apareix a Prats de Rei, damunt d'un *kalathos* (CASTELLÀ et al. 1977, làm. XXI).

11.7. Roseta. Motiu circular amb pètals ovalats que poden anar reomplerts de traços curts. De moment només es coneix a Olriols i a La Paeria, entre finals del s. II i primera meitat de l'I aC. En ambients ja altimperials es troben decoracions similars a *Carthago Nova* (ROS 1989, 93 i f. 36).

11.8. Espiga. Traç gruixut i corbat, amb línies curtes que surten d'un tall gruixut. Motiu dubtós, per ara sempre s'ha trobat en fragments incomplets i podria tractar-se també de talls amb llargs brots. En coneixem un a Olriols i tres al Portal de Magdalena, un dels quals es va trobar damunt d'un *pithos* forma 7.2 i amb engalba vermellosa, no anterior a la segona meitat del s. I aC. Les espigues no són gaire freqüents, però tampoc absents. Sota l'ansa d'un *kalathos* de Ca N'Olivé (Cerdanyola) n'és visible una (BARBERÀ *et al.* 1961, fig. 4) i al Palau d'Alcalà de Xivert (Castelló) (SALVADOR 1981, fig. 4,20).

11.9. Vegetals estilitzats. Branques cargolades amb tendència a simplificar els elements accessoris, a cavall dels motius geomètrics curvilinis. Apareixen en disposició vertical, emmarcats per registres en mètopa en *kalathoi* de mitjan s. I aC.

Grup 12. Zoomorfs

12.1. Gallinàcies i aus indeterminades. Representació d'un gall al fons d'una copa o d'un *tymiatherion* amb peanya trobat a La Paeria i datable des del 70 aC. Del Portal de Magdalena procedeix un petit fragment amb la part inferior d'una au, amb les potes flexionades i els dits corbats, indeterminada, però d'estil molt diferent als petits ocells motiu 21 de Pellicer pel Tossal de les Tenalles.

12.2. Èquids. Part inferior d'un èquid, possiblement un cavall, amb potes d'extrems allargassats i representació de les peüngles. La troballa estratigràfica a La Paeria permet orientar el segon quart del s. I aC. Manifesta les característiques substancials dels èquids representats a la pintura ibèrica: antepotes curtes, extremitats llargues i fines, desproporcionades. Però la disposició més o menys arquejada de les potes, tan freqüent, no se segueix aquí, i és visible una orientació recta i paral·lela. Aquest arquetip té equivalències a la regió, malgrat que en un suport ben diferent: el relleu del monument B de La Vispesa (GARCÉS 1992a, fig. 63).

12.3. Dofins. Representació seriada dels trets bàsics d'aquest animal marí. Tots els casos coneguts miren a l'esquerra. En un estudi (GARCÉS 1995, 315-319) recollíem sis casos, un a Gebut, al damunt d'una gran gerra forma 5.2 i els altres cinc al Portal de Magdalena, sobre un bol forma 2.4, derivat de la forma Lamb. 1, i sobre un *pithiskos* forma 7.1. Cap d'ells té una datació precisa, però indirectament s'apunta l'època augustal. Temàtica sense precedents en una regió interior, pot tenir diverses fonts d'inspiració: les iconografies de les monedes ibèriques emesses a la primera meitat del s. I aC, els mosaics romans d'*opus signinum*, o bé materials peribles que ignorem. A la vall de l'Ebre són coneguts a Azaila, amb un estil més esquemàtic, i associats a d'altres motius propis de principis del s. I aC (BELTRÁN LLORIS 1976, 258).

Grup 13. Representacions humanes

Una de les novetats dels darrers anys, en estudi pels seus descubridors, ha estat la troballa de diversos

fragments amb representacions humanes de cara i de perfil al vessant sud-est del Turó de la Seu Vella de Lleida (OLIVER 1995, 16 i 70; DD.AA. 1996, 64) en la tricromia tipus Olriols. Es datarien al segon i tercer quarts dels s. I aC. S'afegeixen a les conegudes representacions, més esquemàtiques i de cronologia incerta: una cara frontal procedent de Santa Anna (Tamarit de Llitera) i una figura humana de perfil a La Vispesa, un cop descartada —com ja insinua E. M. Maestro—, la dubtosa troballa d'un guerrer amb llança a El Castillo (MAESTRO 1989, 42-46).

Assaig d'anàlisi evolutiva

Els precedents: les CPT Antigues

La manca d'estratigrafies dificulta la tasca de separar els elements arcaics dels posteriors i definir, amb claretat, els corresponents a la part central del s. II aC. L'absència d'algunes formes i decoracions a Margalef —estació clau per identificar la cultura material en el trànsit dels ss. III-II aC —són aproximatives, però no concloents, atès al caràcter parcial i asistemàtic de l'excavació. Això no obstant, d'aquest moment serien els esplèndids *kalathoi* forma 4.1, decorats amb motius com la fulla d'empemta amb circells ben contornejats i ocasionalment acompanyada d'ocells. En general, la ceràmica pintada ilergeta assoleix un moment brillant: ordenació en amplis registres compositius, un cert classicisme i utilització de pigments purpurats o vermells vius. Les formes provenen de períodes anteriors, amb la salvetat, és clar, de la incorporació als nous corrents ibèrics generals, com la introducció del *kalathoi* i del cràter d'influència meridional, en particular de la zona edetana.

Segons sembla ja al s. II aC s'assisteix a una primera reducció de la varietat de formes, i una de les primeres en rarificar-se són les *oenochoes* pintades. Entre les causes pot adduir-se un desplaçament formal, per part de la ceràmica de vernís roig ilerget, una producció d'alta qualitat que, al nostre entendre indica la introducció, per primera vegada al solar ilergeta, de criteris hel·lenístics de fabricació, amb la corresponent seriació, un fet que havia començat en un ambient preromà, a mitjan s. III aC i continua vigent a mitjan la centúria següent. El camí de la fixació dels serveis de vasos, de les mides i de les solucions decoratives pintades es podria veure influenciada en un moment relativament antic, ja amb les CPT Antigues.

L'aparició de la tècnica Olriols i les CPT Recents

En el panorama del darrer terç del s. II aC els omnipresents *kalathoi* mostren una gran varietat en la disposició formal i decorativa dels seus elements, però marquen una inequívoca tendència al desplaçament vers l'interior de l'ala, així com una deriva progressiva cap a formes lleugerament troncocòniques. Els registres encara són amplíssims i les separacions ordenades. Es propaga una versió del plat de vora engruixida forma 1.1, possiblement una variant local del prototipus de Fontscaldes, i es rarifiquen algunes formes anteriors: les sítules —o vasos amb nansa de cistella—, que havien estat relativament freqüents només a les comarques orientals —Urgell i Segarra—, així com les tenalles de vores corbades.

Un dels elements més característics del moment és l'aparició de la bicromia causada per la preparació prèvia de franges blanques o grogues, altrament dita estil Olriols. Encara no podem precisar quan, però els indicis apunten als darrers moments del s. II aC, i amb seguretat a inicis del s. següent, del qual serà molt representativa fins al canvi d'era. La nova tècnica sorgeix associada a motius pictòrics també nous: els rectangles entre traços o les fulles estipulades i entrellaçades, molt diferents en concepte a les fulles d'empenta d'època anterior, que només es mantindran reduïdes a fulles d'heura degradades. Les influències forànies són nombroses, i segueixen essent meridionals: teixidors, fulles estipulades i bràctees espirals connecten amb els cercles del llevant i sud-est peninsulars. Tècnicament, però, la bicromia en blanc és contemporània, sense implicar un origen, d'un ampli arc de manifestacions peninsulars i europees continentals de llarg abast.

L'horitzó Paeria i les ceràmiques iberoromanes de finals de la República

Amb el segon quart del s. I aC es produeix una eclosió de recreacions locals, ben documentada a *Ilerda*, capaç d'innovar i d'hibridar influències exteriors alhora. Entre les tendències innovadores cal assenyalar l'aparició de diverses formes de plats i platets, sempre minoritaris i, de forma especial, la recreació del contenidor troncocònic forma 4.7, evolució d'una varietat *kalathoide* d'ala penjant i de les tapadores de vora flexionada, segurament associades. Més difícil és seguir la filiació de les copes forma 3.2 i de les gerretes forma 5.1, que animen el panorama ceràmic pintat, així com els contenidors tancats petits i mitjans o *pithiskoi* forma 7.1. Sembla com si totes les influències anteriors germinessin en una època que potencia les seves pròpies creacions i les fixa, donant lloc a una massiva producció pintada sobre formes concretes de mides estables i temàtiques decoratives definides. Cada decoració sembla destinada a ocupar un lloc determinat: els triangles allargats les ales dels *kalathoi* i dels contenidors troncocònics, les dents de llop cursives les copes forma 3.2, els motius florals continus les gerretes 5.1 i alguns *pithoi*, els reticulats romboïdals les parts centrals de vasos grans. Enmig d'aquest procés no s'abandona la tradicional incorporació de formes exògenes, amb solucions audaces, sense parangó pel seu volum entre el món iberoromà. Així, apareixen bols pintats que imiten les formes 1 i 8 de Lamb. o les copes amb anses de llengüeta. També en aquest segon quart del s. I aC fa aparició la bicromia de les figures, en pintar damunt d'una preparació vermellosa. I, com a efecte combinat amb l'estil Olrriols, la tricromia. La presència de produccions locals d'engalba vermella, hereves de les produccions de vernís roig ilerget, i l'osmosi entre les diverses famílies ceràmiques comunes expliquen un curiós i vistós efecte de recreació local. Totes aquestes novetats no semblen destronar els *kalathoi* del seu paper de vasos més reeixits, uns recipients que assoleixen unes versions absolutament locals a mitjan s. I aC, amb formes troncocòniques, vores reentrants i decoracions entrellaçades a les ales.

Un altre aspecte del moment és la variada temàtica, amb representacions d'aus, èquids, i figures humanes que s'inscriuen en els corrents edetanes i de la vall de l'Ebre. Això no obstant, es conserva la personalitat pròpia, tant per les engalbes, com per la solució dels motius vegetals, menys densos que en altres zones de la vall i també per l'absència dels *tymiatheria*, tan característics d'Azaila.

Les produccions d'època augustal i la transició a les ceràmiques de pervivència

El darrer terç del s. I aC i el primer trentenni de l'era, èpoques d'August i Tiberi, signifiquen la continuïtat bàsica de formes i decoracions del moment anterior. Malgrat tot, es produeix una significativa transformació tècnica: l'engalba vermella. Aquesta s'aplica amb posterioritat a la pintura vinosa, solució segurament més ràpida, i en els casos en què s'ha després parcialment deixa l'evidència dels negatius. Al seu torn, la bicromia sobre blanc, encara present, tendeix a retrocedir fins desaparèixer totalment en la fase següent. La imitació de vaixelles de taula és més evident que mai, prenen ara el repertori d'algunes formes de *terra sigillata italica*, i conserven, com un anacronisme, formes pròpies del ja desaparegut vernís negre. En l'aspecte decoratiu hi ha una altra influència del món de les sigil·lades: la disposició pictòrica de metopa en vertical. La temàtica zoomorfa i, àdhuc, antropomorfa del període anterior deixa pas a un motiu nou i singular: els dofins seriats. En aquest període predominen els *kalathoi* evolucionats que per les seves característiques formals i decoratives anomenen "de transició" vers l'estil Raïmat.

Assistim a les darreres sèries del contenidor forma 4.7, ara amb la vora soldada al cos i decorat amb triangles entre dos traços a la vora, temàtica idèntica als *kalathoi* 4.4 de cos exvasat, a mig camí ja dels exemplars característics de Raïmat. Les copes forma 3.2 poden viure un darrer moment important. Molts motius temàtics s'intercanvien entre els *kalathoi*, *pithiskoi* i gerres. En el terreny decoratiu, però, l'element més destacat de les ceràmiques "transicionals" és la subordinació dels registres a les línies separadores que, en realitat, omplen la major part del vas. Algunes temàtiques esdevenen, de pur esquematisme, inidentificables: les emes entre traços, les fulles esquemàtiques o els circells amb els brots separats del tall.

Les produccions tipus Raïmat i les CPRT de mitjan s. I dC

El darrer episodi de la ceràmica pintada de tradició indígena comporta diversos canvis. Desapareixen, com hem dit, les engalbes blanquinoses, alhora que hi ha una forta presència (gairebé la meitat dels exemplars) de les engalbes vermelloses, tot i que els elements tipològicament més avançats no en presenten. S'observa una mecànica linealitat —o reticularitat— en la decoració, sense aportació de motius nous. Els vasos, ara més petits de mides, redueixen el catàleg a l'abundant *kalathos* evolucionat forma 4.5, amb la base manllevada de la ceràmica comuna, el gruixut bol forma 1.6., el bol més fi forma 1.5 i alguns *pithoi*. Desapareixen o es rarifiquen les copes forma 3.1, les gerres forma 5.2 i els contenidors forma 4.7. La datació ara per ara no pot precisar-se, però indirectament apunta a la part central del s. I dC, aproximadament entre els anys 40 i 70 dC.

Conclusions: aproximació als processos de producció i de distribució

Al llarg d'aquest treball s'han exposat diverses conclusions que, al nostre entendre, perfilen les característiques més destacades de la darrera fase de les ceràmiques pintades ibèriques a les planes dels cursos mitjà i baix dels rius Segre i Cinca, una etapa de dos ss. de duració. Per finalitzar assajarem de fer algunes consideracions generals des d'una lectura històrica.

En primer lloc insistim, una vegada més, en les excel·lents possibilitats d'estudi d'aquests vasos, que romanen en un estadi tot just inicial a causa de, entre d'altres factors, la precarietat de punts de sustentació estratigràfica publicats. Això no obstant, s'intueixen unes produccions caracteritzades per la combinació de diversos factors: les pervivències de les tradicions locals, les innovacions *in situ*, les influències d'altres zones ibèriques contemporànies i els elements manllevats del món itàlic. L'ordenació provisional en grups, formes i variants que hem efectuat permet seguir l'evolució d'unes formes i d'un ampli conjunt de temàtiques decoratives per ara identificades, alhora que permetrà incorporar en el futur nous aspectes.

Quan parlem de producció artesanal, ho fem en una regió que coneix els precedents de tallers d'abast regional preromans, ben demostrats per al cas de la ceràmica de vernís roig ilergeta dels ss. III-II aC (JUNYENT, ALASTUEY 1991, 26-28 i fig. 18), i insinuat per les grans afinitats de les ceràmiques pintades del sector oriental: Margalef, Tossal de les Tenalles, Molí d'Espígol, Pla de les Tenalles i El Vilar (Valls), durant les acaballes del s. III i primeres dècades del II aC (CONDE 1992, 124-125). Aquests precedents es mantindran, almenys per a les sèries pintades, reconduïdes dintre d'una tendència, cada cop més decidida, a la producció seriada: disminució de la mida dels vasos, reducció del nombre i simplificació de formes i composicions decoratives esquemàtiques. Aquesta trajectòria s'accentua al darrer moment, ja passat el canvi d'era, amb la tornada al predomini de les temàtiques geomètriques simples i la fusió amb tècniques de ceràmiques comunes. L'impacte de la dominació romana en els tallers ibèrics ja era observada en altres regions (GUÉRIN 1986, 52-53), però només d'una forma tímida s'ha relacionat amb uns agents concrets, els *negotiatores*, que es perfilen com un element clau en imposar unes determinades pautes a l'hora de comprar la producció per lots als obradors (BELTRÁN LLORIS 1990, 29).

La ceràmica romana pintada de tradició indígena ha d'ésser considerada com una de les moltes branques del gran tronc de la ceràmica comuna local, amb engalba o sense, que possiblement es produïa de forma conjunta amb la coroplàstia de figuretes femenines

pintades (GARCÉS 1993, 221). Aquest fet no fóra estrany, no lluny, en el taller de Fontscaldes (Alt Camp), ja durant la segona meitat del s. II aC a més a més de les conegudes ceràmiques pintades, es produïen una extensa varietat de vasos ibèrics llisos, oxidats i reduïts, imitacions de vernís negre i àmfores (LAFUENTE 1992, 58-63). Al nord-est català, les anàlisis d'argiles estableixen una íntima relació entre les anomenades ceràmiques emporitanes, les sèries amb engalba blanca i les produccions pintades (NOLLA, CASAS 1992, 12).

Entre els aspectes més creatius de les ceràmiques aquí tractades destacarem dos fets: les tècniques i les formes. Respecte a les primeres sorprèn la bicromia sobre blanc a finals del s. II aC i primera meitat de l'I aC. Aquest fet no es del tot inexistent en altres regions ibèriques, encara que ni les cronologies ni les seqüències permeten aventurar-ne l'origen.[20] Cal afegir que *grosso modo* també és compartida en diverses zones transpirinenques que abasten gran part del continent europeu, com les Gàl·lies, Suïssa, Germània o els Balcans al llarg dels ss. II-I aC (GARCÉS 1999, 557-566). En una zona més propera, com el nord-est de Catalunya es desenvolupen per les mateixes dates sèries d'engalba blanca sense pintura (NOLLA 1981, 51-62). Alguns fragments de gerros d'una nansa amb engalba blanca i sense pintura són presents a La Paeria des del segon quart del s. I aC, però és una forma absent en el repertori pintat del moment. Respecte als vasos transpirinencs amb engalba, cal afegir que formen grups molt diferents entre ells, i rotundament aliens a la tradició formal ibèrica, aspecte que sembla invalidar un origen no ibèric d'aquesta tècnica.

El moment inicial de les produccions ibèriques tardanes abasta del 130-120 al 75 aC. En termes històrics coincideix amb la resposta d'un artesanat tradicional als nous condicionants productius més dinàmics, amb la implantació de la xarxa viària romana (PÉREZ ALMOGUERA 1985, 11-138), constatada per la troballa dels mil·liaris del procònsol Q. Fabi Labeó a Lleida (CIL II, 4924) i Candasnos (CIL II, 4918), datables en 118-114 aC (MAYER, RODÀ 1984, 159-164). Les importacions ceràmiques, tot i que ja hi eren presents des dels orígens de la cultura ibèrica, esdevenen una allau, que comportà un fort desplaçament de productes itàlics —vi, oli, ceràmiques— i del litoral català. Les terrisseries tradicionals, que ja estaven inserides en mercats d'abast regional gens menyspreables, no semblen retrocedir per aquest fet, segurament perquè s'amplia la demanda ocasionada per la intensa activitat que despleguen els nuclis antics potenciats en capçaleres urbanes com *Ilerda*, *Osca* i *Iesso*, pels volts de l'any 100 aC, la qual cosa coincideix amb l'abandó dels poblats ibèrics supervivents a la conquesta romana. A les planes de l'Urgell i la Segarra, la concentració de l'activitat en nous jaciments, com els camps de sitges, mostren plenament aquest món d'intercanvis. En aquest període es documenta tot un acostament de les elits locals a l'administració romana, exemplificat pels genets ilerdenses que adopten noms romans i mantenen filiacions ibèriques, esmentats al Bronze d'Àscul l'any 89 a.C. (CIL I, 709).

En comptes de manifestar-se regressiva, enfront de l'entrada massiva de productes itàlics i de la costa catalana, la ceràmica pintada mostra una gran vitalitat i desenvolupa cicles nous, com l'estil *Olriols*. Participa també en els nous corrents generals de la ceràmica ibèrica: motius vegetals seriats, fulles estipulades i, àdhuc, antropomorfs. Aquesta etapa es tanca pels volt del conflicte sertorià, però les causes encara no estan determinades.

Un segon moment, presidit per la total consolidació d'aquestes produccions, abraçaria la part central del s. I aC, de l'any 75 al 25 aC. Es poden concretar les novetats mitjançant les ceràmiques presents a Lleida en l'estratigrafia de La Paeria. Tot i les tendències a la repetitivitat i a la fixació formal i decorativa, és possible parlar de certa creació, gràcies la irrupció de formes noves: tasses, gerres i contenidors oberts. L'enfrontament entre pompeians i cesarians i les convulsions que originaren a la regió en general, i a la ciutat en particular, ara per ara no semblen alterar la dinàmica interna d'aquests tallers, que es troben en plena activitat.

Mentre que moltes zones ibèriques abandonen les produccions pintades amb el final de la República o a tot estirar amb August, la zona ilergeta manté una original pervivència, no exempta de novetats. Ens referim al moment "transicional", que correspon a l'època d'August-Tiberi, en sentit aproximat del 25 aC al 40 dC. Per ara, la manca de punts d'ancoratge estratigràfic se supleix amb observacions estilístiques. Es tracta de vasos que presenten una forta influència de les ceràmiques romanes de tot tipus, de luxe i comunes. L'època correspon, entre d'altres fets, a l'estabilització del *municipium* d'*Ilerda* i, possiblement, dels altres nuclis urbans esmentats.

Les darreres sèries són ja produccions romanes pintades de tradició indígena, l'estil *Raïmat*. Corresponen a època de Claudi-Neró, *grosso modo* del 40 al 70 dC. Es caracteritzen per unes formes totalment estandarditzades, amb les úniques novetats de les tipologies evolucionades i amb decoracions vegetals de perduració inserides en el geometrisme.

Respecte al procés productiu són molts els aspectes que ignorem, mancats, com estem, d'una banda de la troballa de forns i abocadors i, de l'altra, d'anàlisis fisicoquímiques. La simple observació visual i mètrica anuncia una possible concentració de centres productius. L'abundància de troballes sembla indicar que els obradors més actius, però potser no únics, cal cercar-los a l'entorn d'*Ilerda*. En conseqüència, a l'afirmació de la producció concentrada a Empúries o Fontscaldes com les dues últimes grans manifestacions indígenes catalanes, però elaborades ja sota els esquemes econòmics itàlics (CONDE 1992, 137), cal afegir la candidatura d'*Ilerda*, que a més a més es caracteritza per la seva gran longevitat. Aquest fet és evident amb la CPRT d'estil *Raïmat*; possibilitat que no estaria en contradicció amb les dades, cada dia més nombroses, que indiquen l'existència d'un artesanat urbà generador de productes d'abast regional. Un cas similar serien els tallers de Clúnia, també d'època julia-claudia, que comercialitzarien

20. Entre els *kalathoi* del nord-est de Catalunya, grups A-3 i particularment A-4, de M. J. Conde, que es daten entre els anys 125 i 70-60 aC (CONDE 1992, 121-122). Més antics serien els casos dels grups C-1 i C-2, anteriors a l'inici del segle II aC de València i Múrcia, però a cavall dels segles II-I aC els exemples de l'estil d'Elx-Arxena (CONDE 1992, 130 i 132).

les seves produccions en gran part de la Meseta nord, entre d'altres a Palència, Numància, Tiermes i Arcòbriga (ABASCAL 1986, 52-61), o el paper de Segòbriga respecte a la Meseta sud (ABASCAL 1986, 89-103). La lectura històrica, paradoxal només en apariència, és evident: enfront de la visió tradicional, tan repetida com inconsistent, que explicava unes ceràmiques de tècnica o de tradició indígena com una senzilla residualitat rural, pròpia de llocs poc romanitzats, ens trobem davant de productes majoritàriament urbans, integrats en els nous esquemes de producció regional (GARCÉS 1992a, 815). Resta per conèixer si les *villae* properes en van produir sèries pintades de CPRT, seguint una tendència d'autosuficiència que, en alguns casos relativament propers, s'ha documentat per a l'elaboració de ceràmica comuna no pintada, i d'abast local a la Catalunya meridional (REVILLA 1993, 91-112 i 123-134).

Encara és prematur extreure conclusions per a les ceràmiques del s. I aC, que no semblen sobrepassar els límits "tradicionals" de les produccions ilergetes, però factible pels tallers altimperials. La valoració del radi de difusió de les CPRT comença a esbrinar-se, alhora que mostra un comportament comercial definit. El gran volum trobat al Portal de Magdalena apunta a uns tallers urbans; les concentracions menors, tot i ésser resultat de recollides no sistemàtiques, indiquen, una distribució al llarg de les vies que comuniquen la ciutat. Així a la Llitera, tot seguint la via *Ilerda*-Osca, s'assoleixen bons exemples a Raïmat i Tossal Gros (el Torricó). Al nord-est s'identifica en diversos jaciments rurals com Fogonussa B (Sant Martí de Maldà) i arriba a ciutats veïnes com *Iesso* (Guissona), on no sembla sorgir de la tradició anterior de la zona. En una altra direcció, jaciments romans del nord de les Garrigues com Mas de Melons (Castelldans) o El Gatellar (les Borges Blanques), pronostiquen el trànsit d'aquests productes tot seguint la via *Ilerda-Tarraco*. Ara sabem, gràcies a les troballes del Passatge Cobos, que el seu destí no és un altre que l'intens mercat de la colònia romana.

La lògica projecció d'*Ilerda* a la capital provincial no era en absolut desconeguda. Es coneixia d'època hadrianea la dedicatòria que els *ilerdenses* aixecaren en *Tarraco* al seu compatriota, el cavaller romà M. Fabi Paulí (CIL II, 4269), i també el record a la lleidatana Baebia Ursina efectuat pel seu marit, el sevir augustal Sulpici Primitiu, en el s. II (ALFÖLDY 1975, núm. 373), sense estendre'ns a una segona *ilerdense*, Atília Valeriana, patrona de dos personatges tarragonins perquè ja es dataria al s. IV (ALFÖLDY 1975, núm. 372). Aquestes dades, pròpies de les relacions socials, es podran veure reforçades per la informació de la cultura material, que apunta a un comerç ceràmic entre el 40 i el 70 dC. Caldrà valorar en el futur si estem davant d'un fet i causat per una exportació *ilerdense* intencionada, o bé a la senzilla inèrcia de rendibilitzar uns viatges que, en sentit contrari, efectuaven els marxants portadors de les nombroses importacions que apareixen a les valls del Segre i del Cinca. I caldrà prestar atenció, també, a les terres de l'Ebre, per saber si presenten indicis de circulació d'aquestes produccions.

Ignasi Garcés i Estallo
Àrea d'Història Antiga, Departament de Prehistòria,
Història Antiga i Arqueologia
Universitat de Barcelona
c/ Baldiri Reixac - 08028 Barcelona

Bibliografia

Abreviatures: CIL: *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

ABASCAL 1986
J. M. Abascal, *La cerámica pintada romana de tradición indígena en la Península Ibérica. (Centros de producción, comercio y tipología)*, Madrid.

AGUILERA *et al.* 1987
I. Aguilera, C. Escó, C. Mazo, M. L. Montes, J. Murillo, J. Paz, J. M. Pesqué, M. L. de Sus Giménez, *El Solar de la Diputación Provincial de Huesca: estudio histórico-arqueológico*, Diputación Provincial de Huesca.

ALFÖLDY 1975
G. Alföldy, *Die Römischen inschriften von Tarraco*, Madrider Forschungen, 10, Berlín.

AMO 1981
D. del Amo Guinovart, «Catálogo y breves consideraciones sobre algunas cerámicas ibéricas del Museo Arqueológico de Tarragona», *Butlletí de la Reial Societat Arqueològica de Tarragona*, època V, 3, Tarragona, 13-46.

ARANEGUI 1974
C. Aranegui, «Las artes decorativas en la cerámica ibérica valenciana», *Saitabi*, XXIV, València, 31-53.

ARANEGUI, PLA 1981
C. Aranegui, E. Pla, «La cerámica ibérica», *La Baja Época de la Cultura Ibérica, Actas de la Mesa Redonda*, marzo 1979, Asociación Española de Amigos de la Arqueología, Madrid, 73-114.

ARANEGUI *et al.* 1985
C. Aranegui, E. Hernández, M. López, A. Mantillas, J. Pérez, «La data de construcció del teatre romà de Sagunt», *Fonaments*, 5, Barcelona, 129-135.

ATRIÁN 1976
P. Atrián, *El yacimiento ibérico del Alto Chacón (Teruel). Campañas en 1969-1970-1971 y 1972*, Excavaciones Arqueológicas en España, 92, Ministerio de Cultura, Madrid.

ATRIÁN *et al.* 1980
P. Atrián, C. Escriche, J. Vicente, A. I. Herce, *Carta Arqueológica de España. Teruel*, Diputación Provincial de Teruel.

BALLESTER *et al.* 1954
I. Ballester, D. Fletcher, E. Pla, F. Jordà, J. Alcacer, *Corpus Vasorum Antiquorum. Cerámica del Cerro de San Miguel de Liria*, Madrid.

BARBERÀ 1964-1965
J. Barberà, «La cerámica barnizada de negro del poblado ilergeta del Tossal de les Tenalles, de Sidamunt (Lérida)», *Ampurias*, XXVI-XXVII, Barcelona, 135-163.

BARBERÀ *et al.* 1961
J. Barberà, R. Pascual, M. Caballé, J. Rovira, «El poblado preromano del *Turó de Ca n'Oliver* de Cerdañola (Barcelona)», *Ampurias*, XXII-XXIII, Barcelona, 183-219.

BELTRÁN LLORIS 1976
M. Beltrán Lloris, *Arqueología e Historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)*, Monografías Arqueológicas, XIX, Institución Fernando El Católico, Saragossa.

BELTRÁN LLORIS 1979a
M. Beltrán Lloris, *El poblado ibérico de Castillejo de la Romana (La Puebla de Híjar, Teruel)*, Excavaciones Arqueológicas en España, 103, Ministerio de Cultura, Madrid.

BELTRÁN LLORIS 1979b
M. Beltrán Lloris, «El nivel augústeo de la casa-palacio de Los Pardo, en Zaragoza», *Actas del XV Congreso Nacional de Arqueología, Lugo 1977*, Saragossa, 943-966.

BELTRÁN LLORIS 1985
M. Beltrán Lloris, *Celsa*, Guías Arqueológicas de Aragón, 2, Diputación General de Aragón, Saragossa.

BELTRÁN LLORIS 1990
M. Beltrán Lloris, *Guía de la cerámica romana*, Pórtico, Saragossa.

BELTRÁN MARTÍNEZ 1957
A. Beltrán Martínez, «Excavaciones arqueológicas en Fuentes de Ebro (Zaragoza). I Campaña-Memoria», *Caesaraugusta*, 9-10, Saragossa, 87-101.

BELTRÁN MARTÍNEZ 1958
A. Beltrán Martínez, «Los hallazgos ibéricos de *El Palomar*, de Oliete (Teruel), y la colección Orensaz, de Zaragoza», *Caesaraugusta*, 11-12, Saragossa, 25-32.

BOSCH GIMPERA 1915
P. Bosch Gimpera, *El problema de la cerámica ibérica*, Memoria nº 7 de la Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistoricas, Madrid.

BOSCH GIMPERA 1932
P. Bosch Gimpera, *Etnologia de la Península Ibèrica*, Alpha, Barcelona.

BOSCH GIMPERA 1958
P. Bosch Gimpera, *Todavía el problema de la cerámica ibérica*, Universidad Nacional Autónoma de México.

CALVO 1985
M. J. Calvo, *El yacimiento de Olriols (San Esteban de Litera, Huesca). Estudio de la cultura material*. Memoria de licenciatura inédita, Universidad de Zaragoza.

CASTELLÀ, J. *et al.* 1977
J. Castellà, *et. al. Campanyes d´excavacions arqueològiques a Els Prats de Rei (1972-1975)*, Patronat del Museu Municipal d'Els Prats de Rei.

CELA 1994
X. Cela, «La cerámica ibérica a torno en el Penedès», *Pyrenae*, 25, Barcelona, 151-180.

COLOMINAS 1941
J. Colominas, «Poblado ibérico de Guissona», *Ampurias*, III, Barcelona, 35-38.

COLOMINES, DURÁN 1915-20
J. Colomines, A. Durán, «Restes de poblats ibèrics al Pla d'Urgell i Segarra. El Tossal de les Tenalles de Sidamunt», *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, 606-616.

CONDE 1988
M. J. Conde, «Els vasos amb broc inferior a la Conca del Segre», *Actes del 7è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà 6-8 juny 1986, 207-214.

CONDE 1992
M. J. Conde, «Una producció ceràmica característica del món ibèric tardà: el *kalathos* barret de copa» *Fonaments*, 9, Barcelona, 117-169.

CONDE 1996
M. J. Conde, «La cerámica ibérica de *Albintimilium* y el tráfico mediterráneo en los siglos II-I aC», *Rivista di Studi Liguri*, LXII, Bordhigera, 115-168.

CURA, GARCÉS 1990
M. Cura, I. Garcés, «A propósito de la cronología final del poblado ibérico del Molí d'Espígol (Tornabous, Lleida)», *Espacio, Tiempo y Forma*, segle I, Prehist. y Arqueol., t. 3, UNED, Madrid, 299-304.

CURA, PRINCIPAL 1993
M. Cura, J. Principal, «El Molí d'Espígol (Tornabous): noves constatacions arqueològiques i noves propostes interpretatives entorn del món pre-romà», *Laietania*, 8, Mataró, 63-83.

DD.AA. 1996
DD.AA., *Indíbil i Mandoni, reis i guerrers*, Ajuntament de Lleida.

DOMÍNGUEZ 1975
A. Domínguez, «Nuevos hallazgos arqueológicos en Chalamera (Huesca)», *Miscelánea Arqueológica dedicada al Prof. Antonio Beltrán*, Saragossa, 187-195.

DOMÍNGUEZ, MAESTRO 1994
A. Domínguez, E. Maestro, *La Vispesa. Foco de romanización de la Ilergecia Occidental*, Instituto de Estudios Altoaragoneses, Osca.

FARRÉ, MIRÓ 1990
R. Farré, B. Miró, «Margalef: un assentament ibèric i romà», *Ilerda*, XLVIII, Lleida, 119-128.

FLORÍA, SOLANS 1986
A. Floría, J. A. Solans, «Nuevos materiales cerámicos del yacimiento ibero-romano de La Alegría (Monzón, Huesca)», *Cuadernos del CEHIMO*, 7, Montsó, 4-14.

GALLART *et al.* 1985
J. Gallart, E. Junyent, A. Pérez, N. Rafel, *L'arqueologia a la ciutat de Lleida (1975-1985)*, col·lecció La Banqueta, 5, Ajuntament de Lleida.

GARCÉS 1988
I. Garcés, «La ceràmica ibèrica pintada», A. Pérez Almoguera (dir.), *Els materials del jaciment romà de Raïmat*, IEI, Lleida, 15-46.

GARCÉS 1992a
I. Garcés, *Assimilació, resistència i canvi a la romanització en el món ilerget. Aproximació al període ibèric tardà i les seves pervivències a les planes d'Osca i Lleida*, tesi doctoral microfitxada 1422, Universitat de Barcelona.

GARCÉS 1992b
I. Garcés, «Elements per a una sistematització de les ceràmiques ibèriques pintades a les terres de Lleida (s. I aC-I dC)», *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la*

Catalunya Romana (ss. II aC-I dC), Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona, 78-90.

GARCÉS 1993
I. Garcés, «Terracotas femeninas de aspecto ibérico en Cataluña y Aragón», *Pyrenae*, 24, Barcelona, 207-226.

GARCÉS 1995
I. Garcés, «Delfines sin mar. En torno a una temática pictórica de baja época ibérica en el Valle del Segre», *Verdolay*, 7, Múrcia, 315-319.

GARCÉS 1999
I. Garcés, «Las cerámicas ilergetas bicromas: análisis de su contexto cronológico y cultural», *Actas del XXIV Congreso Nacional de Arqueología*, Cartagena 1997, vol. IV, 557-566.

GARCÉS, SAULA 1996
I. Garcés, O. Saula, «La sitja tardoibèrica dels Missatges. (Tàrrega, l'Urgell)», *Urtx*, 9, Tàrrega, 7-66.

GARCÍA BELLIDO 1934
A. García Bellido, *Contactos y relaciones entre la Magna Grecia y la Península Ibérica según la Arqueología y los textos clásicos*, Madrid.

GARCÍA BELLIDO 1952
A. García Bellido, «Nuevos datos sobre la cronología final de la cerámica ibérica y sobre su expansión extrapeninsular», *Archivo Español de Arqueología*, XXV, Madrid, 39-45.

GRÀCIA 1988
F. Gràcia, «Precisiones sobre la cronología del momento final del poblado ibérico del Molí d'Espígol (Tornabous)», *Actes del 7è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà 1986*, 179-184.

GUERÍN 1986
P. Guérin, «Le problème de la difussion des céramiques ibériques peintées dans le sud de la Gaule au IIe et au Ier siècles avant J.-C. L'exemple de Ruscino», *Revue Archéologique Narbonnaise*, 19, 31-55.

GUITART *et al.* 1998
J. Guitart, J. Pera, C. Carreras, «La presència del vi itàlic a les fundacions urbanes del principi del s. I a.C. a l'interior de Catalunya: l'exemple de *Iesso*», *Actes del 2on Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'Antiguitat i comerç al Mediterrani Occidental*, Badalona 1998, Barcelona, 39-65.

JUNYENT 1972
E. Junyent, «Los materiales del poblado ibérico de Margalef en Torregrosa (Lérida)», *Pyrenae*, 8, Barcelona, 89-132.

JUNYENT 1973
E. Junyent, «El primer corte estratigráfico realizado en Roques de Sant Formatge (Serós, Lérida) y algunas cuestiones en torno a la formación de la cultura ilergete», *Noticiario Arqueológico Hispánico. Prehistoria-II*, Madrid, 289-386.

JUNYENT 1986
E. Junyent, «El poblament ibèric a l'àrea ilergeta», *Actes dels 6è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, desembre 1984*, Puigcerdà, 257-263.

JUNYENT, ALASTUEY 1991
E. Junyent, A. Alastuey, «La vaixella ilergeta de vernís roig», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, Lleida, 9-50.

JUNYENT, PÉREZ 1982
E. Junyent, A. Pérez, «El yacimiento romano de la Fonteta de Grealó», *Ilerda*, XLIII, Lleida, 63-93.

JUNYENT, PÉREZ 1983
E. Junyent, A. Pérez, *El Museu de la Paeria*, Ajuntament de Lleida.

JUNYENT, PÉREZ 1995
E. Junyent, A. Pérez, «Los restos arqueológicos de la plaza de Sant Joan de Lleida, II», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 5, Lleida, 211-246.

JUSTE 1993
N. Juste, «Hacia los orígenes de Bolskan», *Revista de Arqueología*, 141, enero 1993, Madrid, 30-37.

JUSTE 1994
N. Juste, «Excavaciones en el solar del Círculo Católico (Huesca): un fragmento de la ciudad sertoriana», *Bolskan*, 11, Osca, 133-171.

LAFUENTE 1992
A. Lafuente, «La producció de ceràmica ibèrica del taller de Fontscaldes (Valls, Alt Camp)», *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya Romana (ss. II aC-I dC)*, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona, 47-77.

LAFUENTE, LÓPEZ 1987
A. Lafuente, J. B. López, «Els Cortals (Cervera): aproximació a l'estudi de dues sitges ibèriques», *Miscel·lània Cerverina*, V, Cervera, 11-31.

LAMBOGLIA 1954
N. Lamboglia, «La ceramica iberica degli stratti di Albintimilium e el territorio ligure e tirrenico», *Rivista di Studi Liguri*, XX-2, Bordighera, 83-125.

LORIENTE, OLIVER 1992
A. Loriente, A. Oliver (eds.), *L'antic Portal de Magdalena*, Monografies d'Arqueologia Urbana, 4, Ajuntament de Lleida.

MAESTRO 1989
E. M. Maestro, *Cerámica ibérica decorada con figura humana*, Monografías Arqueológicas, 31, Saragossa.

MAESTRO, DOMÍNGUEZ 1987
E. M. Maestro, A. Domínguez, «Contribución al estudio de la romanización de la Litera: El yacimiento de La Vispesa (Tamarite de Litera)», *Bolskan*, 3, Osca, 135-167.

MAGALLÓN, SILLIÈRES 1994
A. Magallón, P. Sillières, «Labitolosa (Cerro del Calvario, La Puebla de Castro, Huesca). Informe de la campaña de excavaciones de 1994», *Bolskan*, 11, Osca, 89-132.

MAGALLÓN, SILLIÈRES 1997
A. Magallón, P. Sillières, «Labitolosa (Cerro del Calvario, La Puebla de Castro, Huesca). Memoria de las campañas de excavaciones de 1995 y 1996», *Bolskan*, 14, Osca, 117-156.

MALUQUER *et al.* 1960
J. Maluquer de Motes, A. M. Muñoz, F. Blasco, *Cata estratigráfica en el poblado de La Pedrera en Vallfogona de Balaguer. Lérida*, Universidad de Barcelona.

MARCO, BALDELLOU 1976
F. Marco, V. Baldellou, «El monumento ibérico de Binéfar (Huesca)», *Pyrenae*, 12, Barcelona, 91-115.

MATA, BONET 1992
C. Mata i H. Bonet, «La cerámica ibérica: ensayo de tipología», *Estudios de Arqueología Ibérica y Romana. Homenaje a Enrique Pla Ballester*, Trabajos Varios del SIP, 89, València, 117-173.

MAYER, RODÀ 1986
M. Mayer, I. Rodà, «La epigrafía republicana en Cataluña. Su reflejo en la red viaria», *Epigrafía hispánica de época romano-republicana*, Saragossa, 1983, 157-170.

MOREL 1981
J. P. Morel, *La céramique campanienne: les formes*, École Française de Rome.

MORET 1989
P. Moret, «Les *araignées d'eau* de la céramique peintée ibérique», *Mélanges de la Casa de Vélazquez*, XXV, Madrid, 5-29.

NICOLÁS, CONDE 1993
J. C. de Nicolás, M. J. Conde, *La ceràmica ibèrica pintada a les illes Balears i Pitiüses*, Institut d'Estudis Menorquins, Maó.

NOLLA 1981
J. M. Nolla, «La ceràmica d'engalba blanca. Una nova aportació a l'estudi del període baix-republicà (ss. II-I aC) al nord-est del Principat», *Estudi General*, 1, vol. 1, Girona, 51-62.

NOLLA, CASAS 1992
J. Nolla, J. Casas, «Les ceràmiques fines locals (o indígenes) del nord-est de Catalunya a època baix-republicana (darreries del s. III aC a principis del s. I dC)», *Les ceràmiques de tècnica ibèrica a la Catalunya Romana (ss. II aC-I dC)*, Societat Catalana d'Arqueologia, Barcelona, 11-20.

NORDSTRÖM 1973
S. Nordström, *La ceràmique peintée iberique de la province d'Alicante-II*, Acta Universitatis Stokholmiensis, Estocolm.

OLIVER, PRIM 1995
A. Oliver, T. Prim, *Arqueologia, la Lleida secreta*, Manent Edicions, Mataró.

PAYÀ *et al.* 1996
X. Payà, I. Gil, A. Loriente, A. Lafuente, M. Morán, «Evolució espacial i cronològica de l'antiga ciutat d'*Ilerda*», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 6, Lleida, 119-149.

PELLICER 1962
M. Pellicer, «La cerámica ibérica del Valle del Ebro», *Caesaraugusta*, Saragossa, XIX-XX, 37-78.

PELLICER 1966
M. Pellicer, «El Tossal de les Tenalles de Sidamunt y sus cerámicas pintadas», *Archivo Español de Arqueología*, XXXIX, Madrid, 97-112.

PERA 1993
J. Pera, «Classificació preliminar de la ceràmica comuna amb engalba roja documentada a la ciutat romana de *Iesso* (Guissona, la Segarra)», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3, Lleida, 287-310.

PERALES *et al.* 1984
M. P. Perales, J. V. Picazo, A. Sancho, «Tiro de Cañón (Alcañiz): Los materiales cerámicos I», *Kalathos*, 3-4, Terol, 203-258.

PÉREZ ALMOGUERA 1985
A. Pérez Almoguera, «La vía romana de Ilerda a Osca», *Bolskan*, 2, Osca, 111-138.

PÉREZ ALMOGUERA 1988
A. Pérez Almoguera, «El jaciment romà del Mas de Melons (Castelldans)», *Recerques de Ponent*, IX, Tàrrega, 71-88.

PÉREZ ALMOGUERA 1990
A. Pérez Almoguera, *La «terra sigillata» de l'Antic Portal de Magdalena*, Monografies d'Arqueologia Urbana, 1, Ajuntament de Lleida.

PÉREZ ALMOGUERA 1999
A. Pérez Almoguera, «Las excavaciones de la Paeria, Lleida, los niveles augusteos y bajo-imperiales. La *terra sigillata*.» *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 9, Lleida, 215-249.

PÉREZ ALMOGUERA *et al.* 1988
A. Pérez Almoguera, M. T. Amaré, M. Camps, I. Garcés, M. T. Marco, *Els materials del jaciment romà de Raïmat*, IEI, Lleida.

PÉREZ, RAFEL 1993
A. Pérez Almoguera, N. Rafel, *La vil·la romana de Torre Andreu (La Bordeta, Lleida). Un establiment suburbà dels ss. II-III dC*, Monografies d'Arqueologia Urbana, 5, Ajuntament de Lleida.

PÉREZ, DE SUS 1982
J. A. Pérez Casas, M. L. de Sus Giménez, «Avance al estudio del poblado ibero-romano del Cabezo de la Bovina (Vinaceite, Teruel), Juan Cabré Aguiló (1882-1982)», *Encuentro Homenaje*, Saragossa, 167-181.

PITA *et al.* 1969
R. Pita, J. Querre, H. Sarny, «El *oppidum* ilergete de Punta del Calvari en Granja d'Escarp (Lérida)», *Noticiario Arqueológico Hispánico*, X-XII, Madrid, 124-130.

PRINCIPAL 1993
J. Principal, «La ceràmica de vernís negre del Tossal de les Tenalles (Sidamon-Pla d'Urgell)», *Gala*, 2, Sant Feliu de Codines, 89-136.

PRINCIPAL 1996
J. Principal, «Vaixella fina de vernís negre del poblat de Margalef (Torregrossa, Pla d'Urgell)», *Pyrenae*, 27, Barcelona, 141-162.

QUERRE *et al.* 1971
J. Querre, R. Pita, H. Sarny, «Rapport sur le campagne de fouilles (juillet 1967) village ibérique de *Pilaret de Santa Quiteria*», *Ilerda*, XXXII, Lleida, 167-177.

RAURET 1962
A. M. Rauret, «Consideraciones sobre hallazgos ibero-romanos en la *Font Major* (Espluga de Francolí)», *Actas del VII Congreso Nacional de Arqueología, Barcelona 1960,* 251-254.

REVILLA 1993
V. Revilla, *Producción cerámica y economía rural en el Bajo Ebro en época romana. El Alfar de l'Aumedina, Tivissa (Tarragona)*, col·lecció *instrumenta*, 1, Universitat de Barcelona.

REYES, MEDINA 1991
T. Reyes, J. Medina, «Excavacions al solar de l'avinguda Francesc Macià, 37-41 de Lleida», *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 1, Lleida, 209-216.

ROS 1989
M. M. Ros, *La pervivencia del elemento indígena: la cerámica ibérica*, Universidad de Murcia.

SALVADOR 1981
J. Salvador, «El yacimiento ibérico de *El Palau* (Alcalá de Xivert). Estudio preliminar sobre materiales recogidos en superficie», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 8, Castelló de la Plana, 319-327.

SERRA RÀFOLS, COLOMINES 1958-65
J. de C. Serra Ràfols, J. Colomines, *Corpus Vasorum Antiquorum. Espagne. Musée Archéologique de Barcelone*, fasc. II, Barcelona.

SERRA VILARÓ 1922
J. Serra Vilaró, *Poblado ibérico de San Miquel de Sorba*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 44, Madrid.

SERRA VILARÓ 1932
J. Serra Vilaró, *Excavaciones en Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades, 44, Madrid.

VICENT 1979
J. Vicent, «Excavacions al santuari hispano-romà de Santa Barbara (la Vilavella de Nules, Plana Baixa)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 6, Castelló de la Plana, 181-221.

VILASECA *et al.* 1949
S. Vilaseca, J. de C. Serra Ràfols, L. Brull, *Excavaciones del Plan Nacional en el Castellet de Banyoles, de Tivisa (Tarragona)*, Madrid.

VILLALBA, TOUS
P. Villalba, J. Tous, «Pla de les Tenalles (Granyanella)», *Les excavacions arqueològiques a Catalunya als darrers anys*, Generalitat de Catalunya, Barcelona, 263-264.